

Dr. sc. Safet Bandžović

Univerziteta u Sarajevu Institut za historiju

s.bandzovic@hotmail.com

UDK 355.01(497)''1912/1913''

UDK 94(497)''1912/1913''

Izvorni naučni rad

BRUTALNOST RATOVA I DOMETI DEOSMANIZACIJE BALKANA (1912–1913)

Sažetak: Tokom balkanskih ratova 1912–1913. došlo je do prvih, ciljanih etničkih čišćenja velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća. Šovinistički motivi i vjerska netrpeljivost našli su posebno izraz u masovnim zločinima nad muslimanima, njihovim progonima i pljačkanju. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država u ratu protiv Osmanskog Carstva. S tim ratovima okončan je proces započet 1877–1878. kojim su muslimani na osmanskom dijelu Balkana ("osmanska Evropa") od većinski dominantne zajednice postali manjina u novonastalim hrišćanskim državama. Deosmanizacijski procesi utjecali su na suštinske izmjene etničko-vjerske strukture na Balkanu. Ratovi u kojem "oslobođenje" jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i "pobjedničkih istina". Prelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati s pozicija svih protagonista.

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, Balkan, ratovi 1912–1913, zločini, deosmanizacija.

THE BRUTALITY OF WAR AND THE REACH OF DE- OTTOMANIZATION IN THE BALKANS (1912–1913)

Abstract: During the Balkan Wars of 1912–1913, the first large-scale and systematic ethnic cleansings in twentieth-century European history took place. Chauvinistic motives and religious intolerance found their most violent expression in the mass atrocities committed against Muslims, their persecution, and the widespread looting of their property. None of the armies

of the Balkan states engaged in the war against the Ottoman Empire lagged behind in such acts. These wars marked the end of a process that had begun in 1877–1878, through which Muslims in the Ottoman part of the Balkans (“Ottoman Europe”) were transformed from a majority and dominant community into a minority within the newly formed Christian states.

The de-Ottomanization processes profoundly altered the ethnic and religious composition of the Balkan region. Wars in which the “liberation” of one people results in the elimination of others cannot truly possess a liberating meaning, despite all the mythologized narratives and “victorious truths” that later emerged. Turning points in Balkan history must be presented from the perspectives of all participants, not only the victors.

Keywords: Ottoman Empire, Balkans, Wars of 1912–1913, atrocities, de-Ottomanization

Dramatična zbivanja na Balkanu prvih decenija XX stoljeća ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, utjecaja i posljedica interesnih logika velesila. Ključni događaji koji su prethodili izbijanju Prvog svjetskog rata 1914. bili su Marokanska kriza 1911. i sukob Njemačke i Francuske, napad Italije na osmanske trupe u Libiji iste godine te balkanski ratovi. Miroslav Spalajković, visoki zvaničnik Ministarstva spoljnih poslova Srbije, kazao je docnije da je italijanskim napadom na Tripoli započeo proces koji je doveo do rata na Balkanu: “Svi događaji koji su usledili bili su samo evolucija te prve agresije.”¹ Beograd je, veli Christopher Clark, imao *carte blanche* za rat s Osmanskim Carstvom, a Balkan ulogu “bacača vatre”. Rusi su govorili da “Царство Душана не дает сербам спать”.² Kada je u junu 1912. srpska vlada tražila dva miliona vanrednog vojnog kredita, Narodna skupština odobrila joj je čak 21 milion, a predsjednik Vlade, navodi Dragiša Lapčević, dr. Milovan Đ. Milovanović svoj govor završio je uzvikom:

¹ K. Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, Smederevo, 2014, 212–216.

² “Коллективный портрет серба второй половины XIX – начала XX в. вполне можно было подписать – Номо Militans или ‘человек вечной войны’, как его окрестили русские очевидцы.” А. Л. Шемякин, “Сербия”, у: *Югославия в XX веке: Очерки политической истории*, Москва, 2011, 46–47.

“Ili će se srpski narod ujediniti ili će ceo Balkan predstavljati samo jedno veliko groblje!”³ Iz Evrope su balkanski hrišćanski narodi prihvatili i ideju okupljanja svojih sunarodnika u jedan državni okvir, te su na istim temeljima, kao njihovi evropski uzori, gradili nacionalne programe poput ideje “Velike Bugarske”, “Velike Srbije”, “Velike (Megali) Grčke”.⁴ “Uvoz evropske vrste nacionalizma na Balkan iziskivao je da se osmanski prostor, naseljen različitim etničkim i verskim zajednicama, transformira u homogenu nacionalnu domovinu”, piše Behlül Özkan, turski historičar. On podsjeća i da je “proces evropeizacije Balkana izazvao velike ljudske tragedije u balkanskim društvima”.⁵

Stvaranjem saveza Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke 1912. bile su, pod pokroviteljstvom Rusije, okončane pripreme za rat. Formiranje saveza počivalo je na sistemu ugovora i tajnih klauzula.⁶ Balkanske države uviđale su da udruživanjem svojih snaga raspolažu vojnim potencijalima sposobnim da osmansku državu poraze i potisnu s Balkana, kao i mogućnostima da Evropu brzo suoče sa situacijom “svršenog čina”. Bugarska je imala najjaču vojsku, a Grčka najveće međunarodne simpatije.⁷ Ofanzivne namjere balkanskih saveznika bile su skrivane od

³ Balkanske ratove srpske socijaldemokrate vidjele su kao osvajačke jer, kako je govorio Dimitrije Tucović: “Ako bi se Mačedonija prisajedinila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina, koji je bio oslobođen, dolazilo po jedan ili više zarobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka itd. Ako bi se stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazilo po dva porobljena Arnautina, Turčina itd.”, prema: D. Stojković, “Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine”, *Republika*, br. 492-493, Beograd, 1–31. januar 2011.

⁴ Lj. Trgovčević, “O istorijskoj promenljivosti Balkana kao političke metafore”, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd, 2007, 217-218.

⁵ Z. Ćirjaković, “Gavrilo u majici sa logom Peščanika”, *Politika*, Beograd, 2. juli 2014.

⁶ Predstavnici Srbije i Crne Gore 23. septembra 1912. na Cetinju sklopili su političku i vojnu konvenciju kojom su se ove dvije države, konstatirajući kako su stanje u Osmanskom Carstvu i opće prilike “u Jevropi vrlo povoljne za akciju u cilju oslobođenja Srba ispod turskog jarma”, obavezale na savezništvo u ratu protiv Porte.

⁷ L. Vrkatić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd, 2001, 94.

velikih sila. Jedino je Rusija upoznata s njihovim planovima.⁸ “Duša balkanskog saveza, celog niza saveznih ugovora i vojnih konvencija” bio je Hartvig (Николай Г. Гартвиг), ruski poslanik u Beogradu. Većina stanovništva Grčke, Srbije, Bugarske i Crne Gore pružala je otvorenu podršku ciljevima antiosmanskog saveza. “Srbija se budi, ona se sprema za krvavi rat i sveti čin Narodnog Oslobođenja i Ujedinjenja”, pisao je *Pijemont*, list organizacije “Ujedinjenje ili smrt”.⁹

Albanci u Kosovskom i Skadarskom vilajetu ustancima 1909–1912. najneposrednije su postavili na tapet opstanak osmanske države u Evropi. U balkanskim historiografijama nerijetko je zanemarivana činjenica da su se 1912. Kosovo i dio Makedonije nalazili u rukama albanskih ustanika. Oni su zauzeli Skoplje, Prištinu, Peć, Đakovicu i Prizren.¹⁰ U Skoplju, gdje je bilo prisutno dosta konzula i stranih novinara, na nagovor nekih Srba, Albanci oslobađaju iz zatvora preko 1.500 lica koja potom pljačkaju i izazivaju nered u gradu. To je srpska strana, koja se pripremala za rat i tražila povoda za njegovo izbijanje, i priželjkivala jer “kad se to moglo desiti u Skoplju kod toliko evropskog sveta, šta je tek po ostalim palankama”. Evropska štampa potom piše: “U Turskoj je rasulo”, a balkanska: “Naša braća izgiboše u Turskoj.”¹¹ Mladoturci su pristali na pregovore s Albanskim komitetom nacionalnog ujedinjenja o uspostavljanju autonomne Albanije, koja je trebala obuhvatiti vilajete Skadar, Kosovo, Monastir (Bitolj) i Janjinu. U augustu 1912. grof Leopold Berchtold, ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske, predočio je vladama velikih sila novi program reformi u Osmanskom Carstvu, ali je sve već bilo kasno. Balkanske države nisu bile spremne prihvatiti uspostavljanje Albanije u njenim “etničkim granicama”. Ratni

⁸ Упор. Д. Зографски, “Толемите сили на Балканот во почеткот на XX век (1900–1914)”, *Гласник*, бр. 2-3, Скопје, 1970, 61-62; D. Đorđević, “Na početku razdoblja ratova”, u: *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, Beograd, 1983, 188; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd, 1998, 22.

⁹ Опшир. О. Поповић-Обрадовић, *Kakva ili kolika država: Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd, 2009, 243-245.

¹⁰ S. Jović-Ž. Atanacković, *Bitke i bojevi*, Niš, 1983, 78; Đ. Mikić, “Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XX veku (do 1912)”, *Marksistička misao*, br. 3, Beograd, 1985, 154-155.

¹¹ J. Popović, *Život Srba na Kosovu 1812–1912*, Beograd, 1987, 201, 386.

mehanizam zato je postao operativan ranije nego što je bilo planirano.¹² Velike sile negirale su postojanje saveza balkanskih država. Za ovaj savez Porta je saznala tek krajem septembra 1912. godine.¹³ Balkanski saveznici imali su oko 700.000 vojnika nasuprot 320.000 osmanskih. U predvečerje rata s granice su u Beograd slati izvještaji o pripremama za rat, kao i instrukcije ovlašćenim oficirima da se “napadnu muhadžiri u selima na Kopaoniku prema turskoj strani i da ih unište, a narod preko granice da odmah počne oružati”.¹⁴ Određivana su i posebna lica sa zadatkom da pale muhadžirske kuće u prijelaznom kraju, za šta su i nagrađivana. Tokom augusta i septembra 1912. Crna Gora je inscenirala “incidente” na svojoj južnoj granici, a Srbija je jačala aktivnosti svojih komita.¹⁵ Početkom oktobra 1912. velike sile su preko Austro-Ugarske i Rusije učinile tek demarš kod balkanskih država i Porte, osuđujući svako narušavanje mira, naglašavajući da sile, ako dođe do rata, neće dozvoliti nikakve teritorijalne promjene. Balkanski saveznici, grubo se miješajući u unutarnje stvari osmanske države, s druge su strane ispostavljali ultimativne zahtjeve Porti, formulirane tako da ih ova nije mogla prihvatiti. Združene balkanske države, da bi preduhitrile nagoviještenu demokratizaciju Osmanskog Carstva, što bi pred Evropom poništilo motive za ratni pohod i diobu osmanskih zemalja, 1912. godine započele su rat, u kome je, pored kršenja međunarodnog prava i postojećih sklopljenih sporazuma, aktueliziran, do svireposti, termin – osveta.¹⁶ Tradicionalna antiosmanska osjećanja bila su velika pokretačka snaga. Taj je rat Srbiji, piše Borislav Ratković, “decenijama i vekovima pripreman preko narodnog predanja, škola, knjiga, srpskih narodnih pesama, rodoljubive umetničke poezije”.¹⁷ U Srbiji i Bugarskoj štampa

¹² M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 457.

¹³ D. Đorđević, “Kako su velike sile saznale za sklapanje Balkanskog saveza 1912. godine”, *Istorijski glasnik*, br. 4, Beograd, 1954, 142; V. Ćorović, *Naše pobjede*, reprint izdanje iz 1929, Beograd, 1990, 28.

¹⁴ Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), Fond arhive Ministarstva inostranih dela (dalje: MID), Političko odeljenje (dalje: PO), 1912, dosje 8, pov. br. 1684.

¹⁵ N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo, 2000, 295.

¹⁶ D. Radojević, “Odumiranje mita”, *Monitor*, br. 403, Podgorica, 10. juli 1998.

¹⁷ B. Ratković, “Oslobađanje Kosova i Metohije 1912. godine”, feljton, *Politika*, Beograd, 2. maj 1999.

je bila jedan od ključnih faktora u “stvaranju psiholoških preduslova” za rat.¹⁸ U augustu su bugarske novine bile pune prijetećih naslova: “Narod naređuje: rat!”, navodi list *Утро*; “Rat? Narod želi rat”, uvjeravao je *Дневник*. “Na oružje!”, pozivao je *Военен глас*. Kampanja je bila dobro organizirana. Posebno se isticao *Военен глас* – glasilo Saveza rezervnih oficira. Uz slogan “Za veliku Bugarsku”, pozivao je vladine dužnosnike da se ne boje započeti rat, uključujući i cara, čija je dužnost bila “stati na čelo svoje hrabre vojske i povesti je u slavu”.¹⁹ Mladaj generaciji koja je vladala srpskom štampom iznad svega je trebala “Velika Srbija” – pisao je Lav Trocki (Лев Д. Троцкий), ocjenjujući tu štampu kao netalemtiranu, polupismenu, prostu, koja “truje pokvarenošću duhovni život Srbije”.²⁰

Rat je, prema dogovoru, uzimajući kao argument pogranične čarke, prva započela Crna Gora prodorom u sjevernoalbanske krajeve i Sandžak. To što je upravo ona prva krenula u rat bilo je proba reakcije velikih sila, posebno Austro-Ugarske. U slučaju nepovoljnog razvoja događaja smatralo se da bi se za Crnu Goru založile Rusija i Italija. U crnogorskoj objavi rata 8. oktobra navedeno je da se prekidaju svi odnosi

¹⁸ Tokom septembra 1912. objavljuvani su naslovi u beogradskoj *Politici*, čija je hronologija ukazivala na pripremu srpske javnosti za ono što će uslijediti. Tako je 7. septembra (19. septembra po novom kalendaru) osvanuo veliki naslov “Stara Srbija”, s porukom da “Srbija mora tražiti autonomiju oblasti u kojima stanuje srpski narod u Turskoj” i da je “to jedini izlaz”, odnosno “uslov od koga ona ne može odustati i za čije ostvarenje ona mora sve žrtvovati”! Dva dana kasnije na naslovnoj strani krupnim slovima pisalo je “Rat ili mir”. Tekst započinje riječima: “Rat je želja Srbijina, rat je njena dužnost”, a završava se porukom vladi da “izvrši ono što je neminovno i neizbežno”, ili da ode. Nakon toga, 11. (23) septembra, opet veliki naslov na prvoj strani *Politike* – “Srbija i Turska”. Već u prvom pasusu stoji kako je “nastalo vreme za krajnje mere”, odnosno za “oružanu akciju srpske države protiv Turske”, poslije “zverskih pokolja koje su fanatične turske rulje izvršile nad nesrećnim našim narodom u Staroj Srbiji” – B. Bilbija, “Mačem za slobodu”, *Politika*, Beograd, 7. oktobar 2012.

¹⁹ Р. П. Гришина, *Болгария на пути к войне и Болгарский земледельческий народный союз*, у: *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в.*, Санкт-Петербург, 2011, 23.

²⁰ L. Trocki, “Srbija, jesen 1912.”, feljton, *Danas*, Beograd, 4. juni 1998; opšir. Л. Троцкий, *Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война*, Санкт-Петербург, 2011; Р. П. Гришина, *Военные корреспонденты Васил Коларов и Лев Троцкий о Балканских войнах 1912–1913 гг.*, у: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати*, Москва, 2014, 288–308.

s Portom, “prepuštajući sreći oružja Crnogoraca priznanje njihovih prava i vekovno nepriznatih prava njihove braće u Otomanskom Carstvu”.²¹ Crnogorska vojska, veličine 35.600 vojnika, bila je podijeljena u tri operativna odreda: Zetski, Primorski i Istočni. Zadatak prva dva odreda bio je da zauzmu Skadar, dok je treći bio upućen prema Sandžaku i Metohiji. Druge balkanske zemlje-saveznice ubrzo su 13. oktobra uputile ultimatum Porti, kojim su, između ostalog, zatražile nove reforme pod hrišćanskim nadzorom i hitnu demobilizaciju osmanske vojske. Porta na sve zahtjeve nije mogla dati pristanak i uslijedile su objave rata sa svih strana.²² Sve četiri države – učesnice napada i pretendenti na diobu evropske teritorije Osmanskog Carstva imale su prethodno pune diplomatske odnose s ovom državom, što dalje implicira da su prihvatale njen suverenitet i teritorijalni integritet.²³

“Rat stvara države”, napisao je Charles Tilly, i obratno. Srbija i Crna Gora krenule su u rat s borbenim poklicem: “Za krst časni i slobodu zlatnu!” Na početku rata Srbija je formirala oko 30 četa s oko 4.000

²¹ *Balkanski ugovorni odnosi*, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, I, 1876-1918, Beograd, 1998, 314. Crna Gora je kao jedan od razloga za rat navodila i potrebu da se spriječi “propast” i “utamnjenje” slavenskog naroda u Osmanskom Carstvu koje se provodi i koje može dovesti do njihovog nestanka. Taj svoj cilj, “istrebljenje slovenskog življa”, Porta je, po crnogorskim navodima, sprovodila različitim sredstvima, kao što su “useljavanje muslimana iz Bosne i Bugarske” i “favorizovanje poturčivanja”. Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd, 2002, 153.

²² S. Stanojević, “Reakcija Velikih sila na mobilizaciju balkanskih vojski u jesen 1912. godine (u izveštajima bugarskih diplomata)”, u: *Istorija, kultura, identitet*, Kosovska Mitrovica, 2025, 333-340. Nijedna koalicija do 1912, poput ove na Balkanu, nije pvela rat na temelju nejasnijeg međusobnog dogovora o tome za što se, doista, bori. Najveći problem među balkanskim saveznicima bio je “podjela plijena”. D. Stojanović, *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010, 259-260.

²³ “Uzmimo da su Balkanski ratovi uprkos međunarodnopravnoj nezakonitosti ipak učinili veliki pomak u istorijskom kretanju napred zato što je bilo neophodno po svaku cenu izbaciti azijsku despotiju iz Evrope pa makar i gaženjem statusa kvo i izazivanjem rata. U tom slučaju možemo sebe zapitati: zašto se danas u Skoplju, Prištini i Novom Pazaru godišnjica ovih ratova ne obeležava i ne vidi kao oslobođenje? Jesu li tamo u zabludi pa ne znaju da su bili oslobođeni?” N. Petrović, “Bez neugodnih pitanja”, *Danas*, Beograd, 19. juli 2012.

četnika. Srbijanska štampa pisala je docnije o hrabrim četnicima vojvode Tankosića kojima je “usud dodelio zadatak da otvore vrata našim armijama za Kosovo”. U Proglasu kralja Crne Gore Nikole Petrovića povodom objave rata Osmanskom Carstvu ističe se: “Nijesmo sami. S nama je Bog, s nama su balkanske hrišćanske kraljevine, sa kojijema smo udruženi u zajednicu, za čim sam vazda čeznuo i koju su sve do navale azijskog osvajača željno očekivali toliki pasovi balkanskih naroda.”²⁴ Crna Gora se htjela teritorijalno proširiti osvajanjem dijela Sandžaka, sjevernoalbanskih krajeva, Medove i Skadra.²⁵ U proklamaciji srpskog kralja Petra I rat je okarakteriziran kao “sveti boj za slobodu porobljene braće, za bolji život i napredak Kraljevine Srbije”.²⁶ Kralj Petar je skretao pažnju svojoj vojsci da će ona u “Staroj Srbiji” pored hrišćana zateći i “Srbe muslimane koji su nam isto tako dragi, a s njima i Arbanase, hrišćane i muslimane, s kojima naš narod živi zajedno 1300 godina obično deleći s njima i sreću i nesreću. Mi im svima nosimo slobodu, bratstvo, jednakost u svemu sa Srbima”.²⁷ Crnogorska i srpska vojska, pak, težile su da odvojeno, bez obzira na prethodne dogovore, osvoje što više teritorije na Kosovu i u Sandžaku.²⁸

Bošnjaci u Sandžaku sa zebnjom su dočekali početak rata, pogotovo u krajevima gdje su bili u manjini.²⁹ Sandžak se nakon 1878. i odvajanja

²⁴ AS, MID, PO, 1912, P/31-VI.

²⁵ M. Đurišić, “Uloga kralja Nikole u Prvom balkanskom ratu”, *Istorijski zapisi*, br. 1, Titograd, 1960, 69; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1995, 229-230.

²⁶ U proglasu, štampanom na albanskom jeziku četiri dana prije izbijanja rata, general Boža Janković, komandant III armije, upozorava: “Mi nosimo u jednoj ruci pravdu, istinu, poštenje i čast, a u drugoj barut i olovo. Ko nam izađe na susret kao brat, zagrlićemo ga bratski.” Prema: V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac, 1997, 536.

²⁷ Isto, 529.

²⁸ Kralj Nikola je naredio komandantu Istočnog odreda da se u Peći ne zadržava “no naprijed i kaži vojsci da je to moja želja, pa šta bog da. Naprijed što brže, ako boga znaš”. Srpska vrhovna komanda je, s druge strane, požurivala komandanta Treće armije da “što pre zauzme Prizren i Đakovicu, dokle tamo nisu stigli Crnogorci”. Vidi: M. F. Petrović, “Od oslobođenja do ujedinjenja Srbije i Crne Gore”, feljton, *Politika*, Beograd, 4. decembar 1998.

²⁹ Aleksa Borisavljević, pribojski trgovac, piše: “U početku oktobra 1912. po objavi rata od hrišćanskih država balkanskog saveza Turskoj, naše komite bile su gotove na zbornim mestima, a Turci uplašeni, i spremali se da beže u Bosnu Švabi na

od Bosne nalazio skoro u bespuću, izložen ekonomskoj stagnaciji, s problemima zbrinjavanja brojnih muhadžira pristiglih iz BiH i Crne Gore, poput drugih osmanskih balkanskih provincija. U nekim srpskim izvorima za Bošnjake u Sandžaku se 1912. navodilo da su to “fanatizovane pristalice islama, konzervativni, ratoborni i smatraju ovaj ugao Balkana poslednjim pribežištem pod skiptar padišaha kome su neograničeno odani”.³⁰ Po nekim mjestima gdje su bili u većini, pak, oni su se spremali na oružani otpor. To je posebno došlo do izražaja u Novom Pazaru. Njegova je odbrana, pred nadmoćnim srpskim topovima, na kraju, ipak bila prisiljena na predaju.³¹ U napadu na grad

sklonište. U to vreme bio sam i od ranije predsednik crkvene opštine... Muslimani poturice ovoga sreza (nahije) dolazili su češće na razgovor uplašeni da će biti pokolja od komita i seljaka... Govorio sam im ne bojte se ništa, to biti rdavo neće. Pri tom, kažem im, a eto i vaše džematlije prvaci iz čaršije a poneki i iz sela, doneli su svoj dževair i vrednosti pokućstva u denkovima te ostavili u mojim magazama i kući za sigurnu ostavu... Potom odlaze blagosiljajući.” Prema: V. Subotić, *Prvi balkanski rat u Staroj Srbiji prema kazivanju Borisavljevića i dopisnika*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje, 1995, 248.

³⁰ Prema: M. Petrović, “Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka”, *Mileševski zapisi*, br. 2, Prijepolje, 1996, 233.

³¹ Srpska vojska je, prema srpskim izvorima, u osvajanju Novog Pazara imala 116 poginulih i 435 ranjenih podoficira i vojnika, a odbrana grada 300 poginulih i 700 ranjenih: “Koliko je pak dobrovoljna i borbena gotovost da se Novi Pazar uporno brani pokazuje i ta okolnost, što i do sada, među mrtvima i ranjenima, koje Turci nisu uspjeli da sa bojišta uklone i odnesu, što uvek veoma revnosno čine, moglo videti i mladića od 17 i 18 godina, kao i staraca od preko 60 godina.” O prvim zarobljenicima iz Novog Pazara koji su dovedeni u Kraljevo 15/28. oktobra bilježi učitelj, rezervni narednik Stanoje Mijatović: “Ovde je iz Novog Pazara doterano trideset zarobljenih turskih vojnika (većinom naših Bosanaca)” – vidi: V. Sekulić, “Oslobođenje Kosovske Mitrovice u prvom balkanskom ratu”, *Baština*, sv. 17, Priština-Leposavić, 2004, 161; M. Radović, “Oslobođenje Novog Pazara u Prvom balkanskom ratu”, *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar, 1989, 127; *Ratna memoarska i dnevnička proza*, priredio S. Đorđić, Beograd, 1988, 18. Srpska vojska je 23. oktobra ušla u grad: “Komandant Ibarske vojske ušao je u Novi Pazar na čelu srednje kolone, u pratnji konjičkog eskadrona i bataljona pešadije. Ispred kolone išli su izaslanici i taoci - turske age i begovi.” Omer Koničanin opisao je doček srpske vojske: “Srpske žene su bile obučene u svečane haljine sa niskama dukata oko glave i vrata. U razgovoru sa njima komandant mesta ih je kroz šalu pitao: ‘Je li to onaj turski zulum, što ste ga trpeli’, pokazujući na zlatne niske.” Srpska vojska ponašala se korektno prema bošnjačkom stanovništvu. S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991, 14.

učestvovao je i četnički odred od 700 ljudi, formiran u Raški od srpskih iseljenika iz Sandžaka.³² Osmanski izvori bilježili su stradanja naroda u sjeničkom i novovaroškom kraju od srpskih komitskih četa.³³ Javorska brigada srpske vojske 25. oktobra zauzela je Sjenicu nakon velikih borbi, gdje se ubrzo srela sa crnogorskim jedinicama, zatim 27. oktobra Prijepolje. Nova Varoš zauzeta je 1. novembra, a pet dana kasnije Priboj. Dio Bošnjaka izbjegao je prema Rožajama, Sjenici, Novom Pazaru. Srpske dobrovoljačke i komitske grupe napadale su Bošnjake u Kratovu i Bistrici, muhadžire u Manguri, Osoju, Druglićima, Vilovima, Jovcu i Međugorju u novovaroškom kraju. Paljene su i pljačkane kuće i hanovi u Kratovu, Bistrici i Međugorju.³⁴ Nakon zauzimanja Sjenice jedinice crnogorske vojske pretraživale su peštarska sela u potrazi za oružjem, što je bio samo povod za pljačku i teror. Posebno su stradala sela Dolići, Ugao, Tuzinje i Rasno. Crnogorska vojska, posebno dobrovoljci Beranske brigade, pljačkali su po tutinskom kraju.

Osmanska vojska trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirk-Kilise, Čataldže, Lile Burgasa, Soluna. Velike mase muhadžira sa sjevera hrlile su ka Istanbulu, "jad i nesreće su preplavile ulice".³⁵ Džamije i škole bile su pune ranjenika i muhadžira. U Istanbulu se krajem 1912. pojavila kolera. Vlasti u BiH potom su naredile zatvaranje granice prema Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Brojni muhadžiri ipak su nalazili način da ovu granicu pređu. Već krajem oktobra u BiH se nalazilo i 1.600 izbjeglih osmanskih vojnika.³⁶ Za Osmanlije su stvari ubrzo poprimile obrise

³² B. Biševac, "Deževski i Štavički srez u pismima Tihomira Šarkovića 1941. godine", *Novopazarski zbornik*, br. 25, Novi Pazar, 2001, 259.

³³ R. Škrijelj, "Enklave bošnjačkih muhadžira na Kosovu", *Tutinski zbornik*, br. 2, Tutin, 2001, 154.

³⁴ *Novovaroški kraj kroz istoriju*, Nova Varoš, 1991, 206.

³⁵ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb, 1979, 525. Neispričana strana tih ratova "jesu masovni ratni zločini protiv muslimanskog stanovništva u Prvom balkanskom ratu i protiv civilnog stanovništva suparničkih balkanskih država u Drugom balkanskom ratu." F. Karčić, "Odjek balkanskih ratova u Bosni i Hercegovini: Promjena paradigme bošnjačkog vođstva", u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Historija države i prava BiH: izazovi i perspektive: Povodom 50 godina naučnog i publicističkog rada prof. dr. Mustafe Imamovića*, Tuzla, 2017, 45.

³⁶ M. Ekmečić, "Uticaj balkanskih ratova 1912–1913. na društvo u Bosni i Hercegovini", *Marksistička misao*, br. 4, Beograd, 1985, 139.

katastrofe. Bugari su osvojili istočnu Trakiju, izvršili opsadu Jedrena, došli do rovova Čataldže, posljednje osmanske linije odbrane pred Istanbulom. Grci su, nakon proglašanja pripajanja Kipra, zauzeli brojna druga ostrva, Epir i južnu Makedoniju, pretekavši Bugare u osvajanju Soluna. Spska vojska zauzela je Kosovo i sjevernu Makedoniju, Crnogorci su došli do Skadra. Za svega nekoliko nedjelja, Osmansko Carstvo je izgubilo skoro sve svoje evropske teritorije.³⁷ Mnogi su na Zapadu balkanske savezničke pobjede vidjeli kao konačan izgon “azijske” sile iz Evrope te pobjedu “vjerske i rasne snage hrišćanstva”.³⁸ Francuski intelektualac Pierre Loti (pravo ime: Louis Marie-Julien Viaud), braneći Osmanlije “napuštene, prevarene od svih, pokradene”, kritizirao je ponašanje Zapada, napadao je balkansku gramzivost. Optuživao je Evropu za saučesništvo u komadanju Osmanskog Carstva: “Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo.”³⁹ Napad balkanskih država na Osmansko Carstvo neki su upoređivali s napadom saveza evropskih država 1792. na Francusku. Njemački car Vilhelm bilježi da su se “Turci” pokazali “potpuno nesposobnim da zadrže zemlje i moraju napolje”.⁴⁰

U politici, kao i u ratu, zapazio je Ivo Banac, česta je pojava da se primjenjuje strategija iz prethodnog razdoblja. “Čišćenje” određenih etničkih grupa vezano je za moderni nacionalizam, najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. U općem smislu “etničko čišćenje” može se razumjeti kao termin koji obuhvata sistematske, masovne zločine, protjerivanje “nepoželjnog” stanovništva s jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, strateških ili ideoloških pobuda.⁴¹ Proklamirani ideali s kojima su balkanski saveznici krenuli u rat 1912. pretvorili su se

³⁷ P. Dimon-F. Žoržon, “Umiranje jednog carstva (1908–1923)”, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd, 2002, 732.

³⁸ M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb, 2003, 14.

³⁹ A. Vileže, “Pjer Loti i balkanska Evropa”, *Stvaranje*, br. 8-10, Podgorica, 1995, 938-939.

⁴⁰ A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd, 1981, 113; Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908–1912*, Banjaluka, 1983, 332.

⁴¹ E. Bel-Fijalkov, “Kratka istorija etničkog čišćenja”, feljton, *Politika*, Beograd, 23. juli 1993.

brzo u pljačku i razbojništvo, u masakre “naroda Polumjeseca” u interesu “kulture Krsta”. Etnička čišćenja i masovni zločini nisu bili slučajan proizvod rata niti posljedica ratnih djestava. Suština ove vrste ratova jest proizvod ideologije stvaranja nacionalnih država na Balkanu.⁴² Nacionalne šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana.⁴³ Gdje god su

⁴² D. Stojanović, *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, 261-263.

⁴³ “Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912–1913”, *Znakovi vremena*, br. 11, Sarajevo, 2001, 174; opšir. S. Bandžović, “Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat”, *Znakovi vremena*, br. 13-14, Sarajevo, 2001–2002, 206-221. Zločini počinjeni u ovom ratu zaprepastili su međunarodnu javnost. Bio je to jedan od prvih, medijski praćenih ratova, pošto su, nakon Burskog rata u južnoj Africi, novinari prvi put išli s vojskom i izvještavali o stanju na frontovima. Izvještaji o masakrima civila brzo su poslani u svijet. Pratili su ih i slične informacije diplomatskih predstavnika zapadnih zemalja. Karnegijeva fondacija za međunarodni mir, osnovana 1911, reagirajući na takve vijesti, uputila je posebnu međunarodnu komisiju sa zadatkom da na licu mjesta sprovede istraživanja o uzrocima i načinu vođenja ratova na Balkanu 1912–1913, nakon čega je ona u ljeto 1914. objavila izvještaj, pionirski dokument koji je na 448 stranica sistematski evidentirao počinjene zločine. U ovoj su komisiji bili: Jozef Redlih (Josef Redlich) iz Austro-Ugarske, Žustan Godar (Justin Godart) iz Francuske, Valter Šuking (Walther Schücking) iz Njemačke, Frensis Hirst (Francis W. Hirst) i Henri Nol Brejlsford (Henry Noel Brailsford) iz Velike Britanije, Pavel Miljukov (Павел Н. Миллюков) iz Rusije, Semjuel Daton (Samuel T. Dutton) iz SAD-a. Na njenom je čelu bio francuski baron Pol-Anri d’Esturnel (Paul-Henri d’Estournelles). Liberalna shvatanja članova Karnegijeve komisije bila su razlog zbog koga su oni smatrali da moraju podići glas zbog ljudskih i materijalnih žrtava i prijetnje koju su balkanski ratovi nosili za budućnost: “Stvarni krivci za ovu dugu listu egzekucija, ubistava, davljenja, paljevina, masakra i okrutnosti o kojima govori naš izveštaj nisu, ponavljamo, balkanski narodi. Ovde sažaljenje mora nadvladati ogorčenje. Nemojmo osuđivati žrtve... Stvarni krivci su oni koji su zbog interesa i naklonosti, tvrdeći da je rat neizbežan i postupajući u skladu s tim, tvrdili da su nemoćni da ga spreče”; opšir. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balcan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C., 1914; Ž. Rupnik, “Evropa u balkanskom ogledalu”, *Republika*, br. 196, Beograd, 1–15. septembar 1998, *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd, 1998, XIX; V. Ortakovski, *Minorities in the Balkans*, Skopje, 1998, 92-93; D. Stojanović, “U spirali zločina: Slučaj Balkanskih ratova”, *Helsinkička povelja*, br. 129-130, Beograd, mart-april 2009, 13-15; P. Simić, “Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije”, *Balkanske sinteze*, br. 3, Niš, 2014; 19; T. Ponoš, “Povijesni i društveni kontekst u kojemu se počinju procesuirati ratni zločini”, u: *Procesuiranje ratnih zločina - Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb, 2014, 13-14; N.

jedinice balkanskih vojski vidjele priliku da ugrabe dodatne teritorije, one su to i radile.⁴⁴ Promjena etničke kompozicije osmanskih teritorija nije se mogla izvršiti drugačije nego nasiljem, pa je s balkanskim ratovima termin “čišćenje” ušao i u vojnu terminologiju, korišćen višeznačno. Termin je kolokvijalno upotrebljavan da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika s nje.⁴⁵ Etnonacionalistički programi o etnički homogenim državama bili su u sukobu s realnošću, etničkom i vjerskom heterogenošću na osvojenim teritorijama, gdje većinu stanovništva nisu činili Bugari, Srbi, Crnogorci i Grci, već pripadnici drugih etničkih i vjerskih zajednica. Masovni zločini nisu bili rezultat zastranjivanja, već bitni dio strategije. Zbili su se samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije.⁴⁶ Lav Trocki, izvijestitelj ruske štampe, 1912. o zbivanjima na balkanskim ratištima, piše: “O bugarskim i srpskim krvavim nedjelima doznao sam iz najizravnijeg izvora: od ranjenih bugarskih i srpskih vojnika i oficira. Među mojim doušnicima bilo je mnogo slučajnih ljudi... Što se tiče grčkih zločina, za njih sam znao samo iz druge ruke, jer nisam bio u Grčkoj. Jesu li Grci bili koji stepen žešći od Srba i Bugara ili mekši, ne znam. Ali ne sumnjam da je temelj ovdje kao i tamo bio isti, jer slični uzroci i uvjeti proizvode slične posljedice” (“Были насилия, были зверства, были ‘сухие выстрелы пачками’ (по безоружным!)”).⁴⁷ Na osnovu iskaza bugarskog vojnika-očevica,

Zečević, “Analiza izvještaja međunarodne istražne komisije Karnegijeve zadužbine za mir o balkanskim ratovima, 1912–1913”, *Glasnik Odjeljenja humanističkih nauka CANU*, br. 3, Podgorica, 2016, 325-326; E. Abazi-A. Doja, “Prošlost u sadašnjosti: Vrijeme i narativ o balkanskim ratovima u medijskoj industriji i međunarodnoj politici”, *Sineza*, br. 2, Banjaluka, 2022, 132-133.

⁴⁴ M. Gleni, *Balkan 1804–1999. (Nacionalizam, rat i velike sile)*, I, Beograd, 2001, 255.

⁴⁵ Suprotstavljene vojske zauzimale su nove prostore, čije se stanovništvo nerijetko smatralo protivnikom, te je bilo izloženo represiji; prema: V. Petrović, “Etnizacija čišćenja u reči i nedelu”, *Hereticus*, br. 1, Beograd, 2007, 20.

⁴⁶ Cilj konvencije iz 1907. bio je da se svaka forma rata uklopi u neka pravila, pa je jasno povučena razlika između boraca i civilnog stanovništva. Ta su pravila na Balkanu, međutim, brzo prekršena. H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 238-239.

⁴⁷ “Про царя Фердинанда (bugarski car – prim. S. B.) мы уже читали, что, узнав про истребление отряда пленных турок болгарскими солдатами, он воскликнул: «Как хорошо, что тут нет иностранных корреспондентов!»... Радко Дмитриев

Trocki opisuje događaje kod rijeke Buyuk Dere malo prije nego što je bugarska vojska ušla u Lozengrad. Nakon žestokih noćnih borbi Bugari su ujutro zatekli 200-300 ubijenih i nekoliko desetaka teško ranjenih osmanskih vojnika. Po naredbi zapovjednika Treće armije generala Dimitrieva (Радко Димитриев) ranjenici su zaklani kako ne bi ometali transport. “Ne pitajte me o tome” – rekao je vojnik – “nepodnošljivo je sjetiti se klanja nenaoružanih, osakaćenih, polumrtvih ljudi.”⁴⁸ Trocki je ovako opisivao stradanje muslimanskog življa: “Uostalom, ovim je krajevima prošao strašni tornado, koji je odnio, slomio, izobličio, spalio

(general – prim. S. B.) - это не только «ответственное», но и популярнейшее в болгарской армии лицо. И нетрудно понять, какой ужасающий отголосок должен был найти в армии его каннибальский приказ: «Если раненые или пленные будут затруднять транспорты, принять решительные меры к устранению препятствий» ... король Петр (srpski kralj Petar Karađorđević – prim. S. B.), повстречав на пути к Куманово отряд пленных албанцев, которых вели под конвоем, привстал в автомобиле во весь свой маленький рост и воскликнул: «К чему мне эти люди? Их нужно истреблять, да не из ружей, чтобы не тратить даром амуниции, а дубинами»... Сербский престолонаследник Александр заметил у офицера, сопровождавшего его в автомобиле, какой-то завернутый в бумагу предмет. – Что это у тебя? – Так, ничего особенного, ваше высочество, это я штык нашел... – А ну-ка покажи. Пришлось показать: оказался золотой (позолоченный?) штык, отобранный офицером у богатого албанца. – Зачем это тебе? Вот тебе за штык два дуката... И сербский престолонаследник тут же в автомобиле экспроприировал экспроприатора... У меня в записной книжке значится ряд фамилий сербских администраторов и офицеров, которые посылали своим семьям из Старой Сербии богатые «подарки»: золото, серебро, шелка и пр., – иные целыми сундуками” – pisao je Trocki.

⁴⁸ Trocki je izvještavao i o uništenju čitavog sela Pomaka u Rodopima artiljerijskom vatrom, o ubistvima zarobljenika i mirnih muslimanskih civila od strane bugarske konjičke jedinice u Dimotiki, o okrutnosti makedonskih četnika u Krdžaliji, o pogubljenjima u Svilengradu, o nečovječnom postupanju s ranjenim i zarobljenim vojnicima itd. Otkrića Trockog nisu prošla nezapaženo kod bugarske cenzure. Trocki je uhapšen i prisiljen da napusti zemlju. Dana 26. novembra pod policijskom pratnjom odlazi u Bukurešt, odakle nastavlja obavljati svoju dopisničku misiju. Na napade bugarskih cenzora on je odgovarao: “Vi svoj rat definirate kao krstaški rat civilizacije protiv barbarstva.” U pismu je napisao: “Sada će Evropa saznati da je put krstaške vojske obilježen takvim grozotama koje mogu izazvati gađenje u srcu svakog kulturnog, svakog osjećajnog i mislećeg čovjeka.” Vidi: Г. Зеленгора, *Защо изгониха Троцки от България?*, <https://www.librev.com/index.php/discussion/bulgaria/2201-2013-10-22-07-34-52>.

sve što je stvoreno ljudskim radom, izobličio i samljeo samog čovjeka, kobno osakatio novi naraštaj, sve do dojenčadi, pa i dalje, fetusu u maternici. Turci su bježeći palili i klali. Domaći hrišćani, gdje su bili u prednosti, palili su ih i klali kada su se približavale savezničke vojske. Vojnici su dokrajčili ranjenike, pojeli i odnijeli sve što su mogli. Četnici su im za petama pljačkali, silovali i palili. I konačno, epidemije tifusa i kolere kretale su se zajedno s vojskom ‘oslobođenom’ zemljom.”⁴⁹ M. Gleni ističe kako su Prvi balkanski rat karakterizirali svirepost i bezobzirnost prema civilnom stanovništvu na područjima zahvaćenim oružanim sukobima. Balkanski saveznici shvatali su novoosvojene teritorije kao ratni plijen i nastojali su silom nametnuti svoje interese i zadovoljiti narasle apetite.⁵⁰ Kada su masovna ubistva u pitanju, interes počinilaca je da njihovi zločini ostaju nedokumentirani. Bez svjedočenja očevidaca, neki se događaji ne bi uopće mogli dokumentirati i “nestali bi iz ljudske memorije” (N. Beyrak). Ono što je balkanskim ratovima, koji će potom u pojedinim nacionalnim mitologijama biti obilježavani kao “najpopularniji”, “ostvarenje zavetne misli”, “doba velikog obračuna”, udarilo pečat najbarbarskijih ratova, iznosio je Dimitrije Tucović, to su bile “reke krvi poubijanoga neboračkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Arbanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde”. “Ta zločinstva nisu dela pojedinaca ni ličnoga raspoloženja, već sastavni deo ‘nacionalne’ politike

⁴⁹ Početkom 1913. on piše o zavjeri ćutanja u Rusiji i – “всей нашей патриотической печати” – “Нового времени”, “Русской Москвы”, “Русского слова”, “Речи”, i “эта круговая порука молчания делает всех вас попустителями и моральными соучастниками зверств, которые пятном бесчестья ложатся на всю нашу эпоху”. Trocki tako kritizira uredništvo *Речи*: “Почему вы молчите о зверствах союзников на всем пути их следования не только над безоружными, пленными и ранеными турецкими солдатами, но и над мирным мусульманским населением? Почему об этом молчит ваша красноречивая ‘Речь’?” – prema: Р. П. Гришина, *Военные корреспонденты Васил Коларов и Лев Троцкий о Балканских войнах 1912–1913 гг.*, 298–299, 302.

⁵⁰ Upor. J. Marjanović, “Reforma ili revolucija na Balkanu”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3–4, Beograd, 1975, 7; L. Vrkić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, 92.

balkanskih država. Srpska vojska je istrebljivala Arnaute po Staroj Srbiji i Arbaniji, a bugarska Turke po Trakiji i grčka Turke i Arnaute na Devolu, sa zločinačkim uverenjem da time vrše jedno ‘nacionalno’ delo, da, skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja sa kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj.”⁵¹ Ubijanje muslimanskog i neslavenskog stanovništva nije smatrano za zločin, već, prije svega, za nužnu “neugodnost”. U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca “kulture” i slobode, kao i iskazi da je saglasnost da se s muhadžirima postupa kao i s onima iz 1878. godine “užasna sramota i blamaža za civilizirane države”.⁵² Historija balkanskih muslimana dio je šire balkanske i evropske historije. Šokiran masakrima i onim što je vidio po desetkovanim muslimanskim selima, Trocki je odlučio vratiti se u Rusiju: “Nisam imao snage da izdržim; nisam mogao disati. Moj politički interes i ogromna moralna znatiželja da vidim šta se dešava je nestala. Sve što je ostalo je bila želja da pobjegnem što je prije moguće.”⁵³ Kritizirao je ruske ratne dopisnike koji su skrivali činjenice

⁵¹ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd, 1980, 160-164. Holm Zundhausen prenosi iskaz historičara Vladimira Dedijera kako je godinama proučavao dokumenta iz 1913. i da zato mirne savjesti može reći kako je Tucović događaje opisao upravo onako kako su se zbili. Vidi: H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 240, nap. 320. Nikola Pašić, predsjednik srpske vlade, trudio se da čitavu priču o nedjelima srpske vojske predstavi međunarodnoj javnosti kao plod strane propagande. Pašić je tim povodom uputio specijalnu depešu 8/21. januara 1913. poslanstvima Kraljevine Srbije u Petrogradu, Parizu i Londonu da aktivnije prate vijesti o “pokoljima koje je počinila srpska vojska” i da ih energično demantiraju, objašnjavanjem stvarnog stanja stvari na terenu. Ruski šef diplomatije Sazonov (Сергей Д. Сазонов), preko srpskog ambasadora u Petrogradu, stalno je upozoravao Pašića da srpska vlada mora demantirati svaki pojedinačni slučaj zločina. Prema: V. Jovanović, “‘Rekonkvista Stare Srbije’: O kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu”, u: *Figura neprijatelja: Preosmišljanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015, 99; M. Svirčević, “Propaganda protiv Srbije za vreme balkanskih ratova i posle njih 1912–1914. godine”, *Letopis Matice srpske*, sv. 3, Novi Sad, 2013, 292; A. Ю. Тимофеев-М. Живанович, *Можно ли рассматривать доклад Комиссии Карнеги о причинах и ведении Балканских войн 1912–1913 гг. как исторический источник*, Славянский альманах, вып. 1–2, Москва, 2017, 100-120.

⁵² S. Korkut, “Dvije preuzete rezolucije”, *Socijaldemokrat*, br. 5, Sarajevo, 2001, 150.

⁵³ *Tragična europeizacija Balkana*, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/tragicna-europeizacija-balkana>. Srpska monarhistička i nacionalistička propaganda slavila

o stradanju muslimana. Oni nisu bili u obavezi da iznose tačan broj ili nominalni spisak svih stradalih, ali su bili u obavezi, prema njegovom poimanju, da ne skrivaju samu činjenicu masovnih zvjerstava, u koju se nije moglo sumnjati: “Nijedan od ruskih dopisnika s kojima sam imao prilike da se sretnem nije sumnjao u to – a većina njih pisala je u slavenofilskim novinama. Pogotovo mi je poznato da je jedna od ovih novina pažljivo uklonila iz tekstova svog dopisnika iz Sofije i najmanji nagovještaj bugarske okrutnosti – čak i onaj koji je prošao kroz sito cenzure. Da li su i druge slavenofilske redakcije postupile na isti način, ili su i sami njihovi dopisnici bili ‘dovrtljiviji’ i u potrazi za plavom pticom apsolutne istine uspjeli da ne vide strašnu istinu koja se oko njih događa – to je, naravno, nebitno. Ali uzajamna garancija ćutanja bila je politička činjenica, a ruski čitalac nikada neće zaboraviti da je prevaren u jednoj od najkritičnijih epoha u političkom životu Evrope.”⁵⁴ Prema

je “oslobođenje zemlje predaka”, ali ovaj pronicljivi strani dopisnik vidio je stvari na drugi način: “Zar vas činjenice, neporecive i neopovrgljive, ne primoravaju na zaključak da Bugari u Makedoniji, Srbi u staroj Srbiji, u svom nacionalnom poduhvatu ispravljanja onih podataka u etnološkim statistikama koji nisu na njihovu korist, jednostavno uništavaju muslimansko stanovništvo u selima, gradovima i čitavim okruzima?” (“Не заставили ли вас факты, неоспоримые и неотразимые, прийти к выводу, что болгары в Македонии, сербы в Старой Сербии - в своем национальном стремлении исправить не совсем благоприятные для них данные этнографической статистики - занимаются попросту систематическим истреблением мусульманского населения сел, городов и областей.”) Tako je Trocki januara 1913. pisao liberalnom ruskom političaru, historičaru i ekspertu za Balkan Pavelu Miljukovu (П. Н. Миллюков), u otvorenom pismu namijenjenom (menjševičkim) novinama *Луч* (“Luč”) – prema: Ch. Hitchens, *Nezavisno Kosovo kao konačna smrt Jugoslavije*, Pešćanik.net, 14. mart 2008, <http://pescanik.net/2008/03/nezavisno-kosovo-kao-konacna-smrt-jugoslavije>; Л. Троцкий, *Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война*, 208; *Ratni izvještaji Lava Trockog – balkanski ratovi 1912–1913*, 170-176.

⁵⁴ “Mi govorimo da je bugarska vojska sa znanjem, a u velikoj mjeri i na inicijativu generalštaba, počinila strašne zločine, a da je glavni zadatak štabne cenzure bio upravo prikrivanje tih zločina... imam kopiju pisma bugarskog zvaničnika poslatog iz jednog od osvojenih gradova Makedonije drugom zvaničniku u Sofiji, a u ovom pismu zaprepашteni zvaničnik kaže da su u bandu, čiji su članovi uz pomoć ubistava i pljačke za kratko vrijeme sakupili kapital od 20 – 30 hiljada franaka, uključene ne samo niže administrativne ličnosti, nego – po sumnjama stanovništva – i načelnik okružnog odjeljenja policije i ... mitropolit... Ja sam kategorički tvrdio i tvrdim da je dokrajčivanje ranjenika i strijeljanje zarobljenika ugrađeno u sistem. Pitao

nekim američkim istraživačima (Paul Mojzes), prvi evropski genocid XX stoljeća dogodio se tokom balkanskih ratova te se on svrstava u još uvijek neistražene genocide.⁵⁵

Pojedini izvještači navodili su da za sto godina osmanske uprave u Makedoniji hrišćanima nije naneseo toliko nepravdi koliko su hrišćanski osvajači napravili muslimanima samo za jedan mjesec. Vojnici su upadali u muslimanska sela, palili kuće, odvajali muškarce od žena i djece, pa ih u grupama ubijali. Bugarski i grčki vojnici utrkiivali su se u zauzimanju nekih džamija, da bi na njihovim ulazima postavljali svoje krstove. Džamije sravnjene dinamičkom ili zapaljene bile su uobičajen prizor koji su Bugari ostavljali za sobom. Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar pretvoreni su u ruševine. Bugari su u nekim muslimanskim selima izvršili velika krvoprolića. Bilo je sela u blizini Sereza, Drame, Kavale, koja su oni potpuno uništili, ne ostavljajući u njima žive duše. Američka štampa pisala je da i “zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati”.⁵⁶ Bugari su vršili pokrštavanja muslimana u istočnoj i Pirinskoj Makedoniji. Pitanje pokrštavanja muslimana počelo se postavljati s početkom bugarske mobilizacije – 17. septembra 1912. godine. Za to se zanimao niz istaknutih intelektualaca. Već u prvim mjesecima rata, na inicijativu Bugarske pravoslavne crkve, uz potporu cara Ferdinanda i vlade, počelo je pokrštavanje muslimana na zaposjednutim teritorijama. Izvršitelji su bili vojni kapelani i mjesni

sam gdje su mnogi ranjenici koje Turci nisu pokupili, o čemu je bugarski štab više puta izvještavao... Čitali su i čule “Riječ”, “Ruski glasnik”, “Ruska riječ”, “Novo vrijeme”, “Rusija”. Radilo se samo o ovoj opštoj, direktnoj i istovjetnoj tišini... Ono, ovo javno mnjenje, već je izvelo jednostavan i neosporan zaključak da ako “Riječ”, s jedne strane, i “Rusija”, s druge strane, svakodnevno i, naravno, bez ikakve provjere, dostavljaju svojim čitaocima informacije o turskim zvjerstvima koja se nastavljaju, pretežno iz bugarskih i srpskih izvora, a istovremeno zataškava sve informacije o bugarskim i srpskim okrutnostima koje nisu stizale iz turskih, već iz ruskih, njemačkih, francuskih i engleskih izvora – onda su postojali opšti razlozi za takav tok akcije“ - prema: L. Trocki, *Pred istorijskom granicom. Balkan i balkanski rat*, Ljetopis, Zagreb 2022, 245-256.

⁵⁵ N. Zečević, *Analiza izvještaja međunarodne istražne komisije Karnegijeve zadužbine za mir o balkanskim ratovima, 1912–1913*, 339.

⁵⁶ H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo, 1991, 83.

egzarhijski kler.⁵⁷ U izvještaju Karnegijeve komisije navode se i primjeri nasilnog pokrštavanja muslimana u Makedoniji i Trakiji od strane Bugarske crkve i bugarskih vojnih trupa: “Muslimani su se kretali u grupama. Svaka grupa je dobila neko kršteno ime, obično ugledno u Bugarskoj crkvi ili bugarskoj historiji. Sveštenik bi zatim prolazio od grupe do grupe, i odvodio iz mase, u stranu, svakog sui generis; i dok bi im, jednom rukom prskao čelo, drugom rukom bi ih navodio da zagrizu kobasicu. Sveta voda je predstavljala krštenje, a parče kobasice odricanje od muslimanske vjere, pošto Kuran zabranjuje svinjetinu. Krštenje se završavalo izdavanjem krštenice (...) čija je cijena varirala od jedne to tri franke.”⁵⁸ Od kraja 1912. do ljeta 1913. pokršteno je na stotine naselja/sela, zaselaka, koliba u Rodopima, Zapadnoj Trakiji i Makedoniji:

⁵⁷ Dio razloga za kampanju pokrštavanja Pomaka prikazan je u članku *Crkvenog glasnika* (“Църковен вестник”), koji poziva vlastodršce da ne propuste trenutak da poduzmu mjere za pokrštavanje Pomaka. U članku se navodi da nije riječ o nasilju, već o brzoj i energičnoj akciji. Prema autoru, trenutak je bio zgodan. *Crkveni glasnik* je odražavao mišljenje institucije, a ne javnog mnijenja, ali je svejedno naišao na odobravanje vlade i vjerovatno monarha. Tom prilikom sekretar Svetog sinoda Kostov (Ст. Костов) obavijestio je predsjednika vlade Gešova (Ив. Ев. Гешов) za interes kralja Ferdinanda i kraljice za pokrštavanje Pomaka. U dvor je posebno pozvan sveštenik dr. Cankov (Ст. Цанков) za detaljnije informacije u vezi s izvršenjem ova akcije. Zatražena je i pomoć od predsjednika bugarske vlade za prikupljanje sredstava za izgradnju kapelica i njihovu opskrbu crkvenim knjigama i ruhom, kao i za izdvajanje sredstava od Crvenog krsta za kupovinu kapa, marama i druge odjeće. U pokrštavanju Pomaka u Južnim Rodopima veliku su ulogu odigrali domaći Pomaci koji su postavljeni za policajce. Nosili su bilježnice u koje su bilježili nova imena pokrštenika, zvonili su za nedjeljne liturgije, pratili pohađanje nedjeljne molitve i uključivanje pokrštenika u novu vjeru. Štaviše, pod određenim su okolnostima imali pravo čak i krstiti. U selu Sojdžuk (Върбина) srušena je munara džamije. Unutra su bile obješene ikone, a zvonik je bio pričvršćen za trešnju u dvorištu. Mnogi su seljani pobjegli u šumu da ih ne pokrste, ali uz pomoć vojske veliki broj ih je vraćen i pokršten: “В с. Елехчекьой (Старцево) покръстването се осъществило през ноември 1912 г. В селото бил докаран с муле голям казан, който бил поставен в средата на джамията. Възрастните били пръскани с вода, а децата потапани в казана.” Prema: X. Мехмед, “Помаците в периода 1912–1923”, u: “Възродителният процес” памет и заличаване, Тематичен сборник на списание “Либерален преглед”, Berlin, 2019, 332-334.

⁵⁸ N. Zečević, *Analiza izvještaja međunarodne istražne komisije Karnegijeve zadužbine za mir o balkanskim ratovima, 1912–1913*, 330.

процес останал в народната памет под названието ‘кръстилката’.”⁵⁹ Obraćenih na ovim područjima bilo je oko 200.000 ljudi: “Nema mjesta izboru: ‘Pitanje postavljamo direktno Pomacima – što ih treba pokrstiti.’ Ugnjetavani od crkve, od službenih vlasti, a također i od lutajućih bandi koje maltretiraju stanovništvo i ulijevaju strah u kosti, bugarski muhamedanci brzo prelaze u redove hrišćanske vjere.”⁶⁰

⁵⁹ Д. Гюдуров, *Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)*, Годишник на департамент “История” НБУ, т. II, София, 2007, 349. Tamo gdje nije bilo sveštenika krštenje su obavljali laici bez obreda. Nazivanje novim bugarskim osobnim imenima obavljali su sveštenici i njihovi pomoćnici “automatski”, često bez konsultiranja novoobraćenika o njegovoj želji o tome, imena najčešće nemaju nikakve, makar i daleke, veze sa starim – naprimjer, Ahmed postaje Ćiril, Šaban – Ivan, Hasan – Nikola itd. Često je temeljna razlika između starog i novog imena posljedica činjenice da novokrštenik tradicionalno dobiva ime svog kuma – hrišćanina) – tj. prilikom preimenovanja. Е. Благоева, “За имената и преименуванятията на българите мюсюлмани (1912–2000)”, у: “*Възродителният процес*” памет и заличаване, Тематичен сборник на списание “Либерален преглед”, Берлин, 2019, 306; опшир. В. Георгиев- С. Трифонов, *Покръстването на българите мохамедани 1912–1913: Документи*, София, 1995.

⁶⁰ П. Стоянова, *Покръстването на българските мюсюлмани*, Анамнеза, кн. 3, София, 2006, 1-2. U akcijama pokrštavanja učestvovali su i sveštenici Bugarske pravoslavne crkve, specijalno za to, poslati iz Bugarske. Po muslimanskim selima vršeno je prikupljanje stanovništva. Potom su ljudi dobijali nova, pravoslavna imena prema nomenklaturi Bugarske pravoslavne crkve ili imena iz bugarske historije. Pokrštenici su poprskani “svetom vodicom”, a onda bi pojeli komadić svinjskog mesa, što je simboliziralo njihovo odvajanje od islama. Uz određena plaćanja, dobijali su potvrde s novim imenom. Morali su zbaciti fesove s glave, a muslimanke su bile dužne otkriti lice. Neki muslimani su, da bi se spasili torture i pokrštavanja, vršili samoubistva. Bugarska je nakon izgubljenog Drugog balkanskog rata, prema Carigradskom ugovoru od 29. septembra 1913. bila obavezna da vrati vjerske slobode svojim muslimanskim podanicima. Nakon tog datuma počinje opći povratak preobraćenih Pomaka na islam. Do sredine februara 1914. ništa nije ostalo od rada Bugarske pravoslavne crkve na pokrštavanju. Vidi: Г. Тодоровски, *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија: Со посебен осврт врз исламизираниите Македонци*, Скопје, 2001, 16-17; Св. Елдаров, “Последний «крестовый поход»: крещение болгарских мусульман в 1912–1913 гг.”, у: *Модернизация vs. война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, Москва, 2012, 223-225; Д. Гюдуров, *Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)*, 349; С. Томов, *Покръстването на българите мохамедани през 1912–1913 г. Историкографски проблеми*, Годишник на Асоциация „Онгъл”, т. 19, София, 2021, 225; С. Елдърров, *Православието на война. Българската православна църква и войните на*

Strani novinari pisali su o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su nosevi i gornje usne bili odrezani.⁶¹ Edith Durham je vidjela devet žrtava koje su preživjele odsijecanje noseva. Nosna kost bila im je odsječena i odstranjena zajedno s cijelom gornjom usnom. Crnogorci su, kako su se hvalisali, nakon svake bitke išli naokolo i osakaćivali ranjene: “nijedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći.” U većini slučajeva preživjele žrtve umirale su od dodatnog krvarenja.⁶² Kada su dva crnogorska vojnika ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo spaljeno je do temelja. Stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježala nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu.⁶³ Kosovo je za Srbe imalo kvazimistični status.⁶⁴ Đakovica je bila opljačkana “do poslednjeg dućana”. Nije bilo obzira ni prema radnjama čiji su vlasnici bili Srbi: “zaprepašćenje je ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana.”⁶⁵ U Ferizaju (Uroševcu) izbjegli Albanci pozvani su da se vrate svojim kućama, da bi potom, 300-400 onih koji su to uradili, bili pobijeni. Srpski štab izdao je naredbu da svako naselje, u kojem je ispaljen metak iz albanske puške na srpske vojnike, bude uništeno. Nakon toga je došlo

България 1877–1945., София 2004, 102; opšir. И. Кочан, *Битка за Македонија: турската историографија за Балканските војни 1912-1913, со посебен осврт за Македонија*, Скопје, 2010.

⁶¹ Neki podgorički gimnazijski profesor Kovačević najavljiavao je prije rata da neće ostati mnogo Turaka sa nosevima, tumačeći to činjenicom da oni i nisu ljudi, da je rezanje noseva stari crnogorski običaj: “Kako da vojnik dokaže svoje junaštvo svom komandantu, ako ne donese noseve? Naravno da ćemo rezati noseve, uvijek smo ih rezali” - prema: B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo, 2000, 187.

⁶² B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 187.

⁶³ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991, 113; upor. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 1, Beograd, 1981, 418-419.

⁶⁴ “Osveta Kosova” i kosovski mit krajem XIX i prvih decenija XX stoljeća postepeno su preinačeni u vidovdanski kult. Vidovdan postaje simbol “krvave, bespoštadne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte”. Osvajanje Kosova poistovjećivano je s obnovom stare srpske države, “povratkom na silom uzetu zemlju”. Međutim, kada se srpska vojska našla na Kosovu, većinu nisu u toj oblasti imali Srbi već Albanci. O. Zirojević, *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, u: *Srpska strana rata*, Beograd, 1996, 218; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd, 1990, 207.

⁶⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. V, sv. 3, Beograd, 1986, 308.

do masakra albanskog stanovništva. Samo oko Prizrena ubijeno je više od pet hiljada ljudi, a između dvanaest do petnaest hiljada je nestalo. Od 32 džamije u Prizrenu, 30 je vojska pretvorila u kasarne, skladišta municije i spremišta za sijeno.⁶⁶ Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obavještavale o svom “napredovanju” i pravcima kretanja. S padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao “ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo – smrt”.⁶⁷ Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je paniku u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je zavladao metež.⁶⁸ Muslimanska imanja u Skoplju bila su razgrađena od “strane seljaka Srba i Egzarhista”.⁶⁹ Izvršeni su pogromi nad muslimanima u bitoljskom i kočanskom kraju. Brojne su džamije porušene.⁷⁰ U Štipu su bugarske komite opljačkale kuće i radnje muslimanskog i jevrejskog stanovništva. U Strumici su jedan srpski major i trojica bugarskih oficira išli od kuće do kuće u pratnji jednog “svjedoka” koji je potvrđivao “krivicu” budućih žrtava. Računa se da je ubijeno između 3.000 i 4.000 ljudi u širem regionu Strumice. Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu prema muslimanima.⁷¹

Oko 2.000 “turskih izbjeglica”, mahom žena i djece, između Radovišta i Štipa, “umrlo je od gladi – doslovno od gladi” – pisao je jedan

⁶⁶ Upor. J. Udovički, “Spone i sukobi”, *Republika*, br. 188, Beograd, 1–15. maj 1998; N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, 298–302.

⁶⁷ *Radničke novine*, br. 223, Beograd, 22. oktobar 1913.

⁶⁸ Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, puzeći i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavali probiti do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: “Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, onesvešćeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici.” S. Đurić, *Dnevnik pobjeda. Srbija u balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd, 1988, 244.

⁶⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. V, sv. 3, 245.

⁷⁰ *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје, 1979, 248.

⁷¹ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988, 34; D. Stojanović, *U spirali zločina: Slučaj Balkanskih ratova*, 14.

činovnik poslat u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.⁷² Pretrese i razoružavanja muslimanskih sela pratila su otvorena razbojništva. Za vojnim kolonama vukla su se stada opljačkane stoke. U Kumanovo, Skoplje i druga mjesta pristizali su Srbi iz Srbije i Austro-Ugarske da izvide mogućnosti za naseljavanjem u “oslobođenim krajevima”.⁷³ Srpska i crnogorska vojska su 1912. u sjevernoj Albaniji čitava sela pretvarale u krematorije.⁷⁴ Dvije kolone srpske vojske početkom novembra krenule su preko albanskih planina do Jadranskog mora. U proglasu komandanta “albanskog odreda” stajalo je: “To je naša neodoljiva težnja. Zbog toga i rat vodimo... da našoj otadžbini otvorimo slobodan put i za ceo svet.” U Beograd su iz Albanije slate informacije da “kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo”.⁷⁵ Savremenik tih zbivanja Meri Daram (Edith Durham), britanska putnica i naučnica, užasnuta razmjerima zločina, rezignirano je napisala da “žali što se zalagala za povlačenje Turaka iz Evrope, jer su ovi hrišćanski osvajači hiljadu puta gori”.⁷⁶ *Radničke novine* pisale su o

⁷² *Ratni izvještaji Lava Trockog – balkanski ratovi 1912–1913*, 172.

⁷³ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd 1914, 6.

⁷⁴ P. J. Cohen, *Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo, 1998, 30–31. Hakif Bajrami iznosi procjenu, na osnovu britanskih izvora, da je u Kosovskom, Skadarskom, Bitoljskom i Janinskom vilajetu 1912–1913. bilo ubijeno oko 150.000 ljudi, “po kratkom postupku i bez ikakvog povoda”. Srpska vojska je 1913–1914. zapalila ili uništila 133, a crnogorska 102 albanska sela. H. Bajrami, “Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova”, u: B. Cana-C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, Beograd, 1996, 156–165.

⁷⁵ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd, 2000, 201. Ironija je, piše Petrit Imami, da su istodobno, zbog pomanjkanja radnika u Srbiji, pošto su mnogi bili mobilizirani, po rudnicima i fabrikama hitno upošljavani brojni Albanci s Kosova. *Radničke novine* tim su povodom krajem marta 1913. objavile: “Tako su Arbanasi, o kojima šovinistička štampa trubi da su divljaci, postali industrijski radnici u preduzećima srpskih kapitalista.”

⁷⁶ A. Rastović, “Dva britanska pogleda na Srbiju u Prvom balkanskom ratu”, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 77–78, Novi Sad, 2008, 110. Daram je u svojim radovima citirala svjedočenja očevidaca i preživjelih muslimana, ali i priznanja srpskih vojnika i oficira o izvršenim masakrima. Bilježila je da su muslimanima po albanskim selima pravljene posjekotine na zglobovima ruku, koljenima, laktovima i vratovima kako bi sporo umirali u najvećim mukama. Ona je zaključivala kako je “uništenje albanske populacije bio cilj i namera Srba i Crnogoraca”, prema: A.

“varvarskim podvizima nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske”.⁷⁷ Nasuprot srpskim “donosiocima kulture”, stajali su, prema Vladanu Đorđeviću, Albanci – varvarski “crvenokošci Evrope”, što je nagovještavalo namjeru da se s njima postupa slično kao s Indijancima svojedobno u Americi.⁷⁸

Izlazak srpske vojske preko sjevernih albanskih krajeva, kod Lješa, na Jadransko more, što je bio primarni ratni cilj Srbije, označio je pobjedu “radikalnog nacionalizma” koji je sve manje tražio opravdanje za razvitak srpske države u ciljevima nacionalnog programa i principa “Balkan – balkanskim narodima”.⁷⁹ Drač (Durrës) je u budućnosti trebao postati glavna srpska pomorska luka. Povodom ulaska srpske vojske u albanske krajeve s ciljem izlaska Srbije na more, Jovan Cvijić je podržao ideju o aneksiji kao “antietnografsku nužnost”.⁸⁰ Srpska vanjska politika ovim imperijalnim činom i “ubijanjem sa rezonom” izgubila je i posljednji argument u isticanju principa narodnosti kao ideološke

Rastović, “Meri Daram o Srbima”, *Istorijski časopis*, br. 51, Beograd, 2004, 141-145.

⁷⁷ D. Tucović, “Crnogorski bes”, *Radničke novine*, br. 239, Beograd, 9. novembar 1913. On je pisao: “Kao izgladneli vuci Crnogorci su jurišali na sve što se zgrabiti može: popljačkali su kuće, dućane, torove, ambare, sve gde se god šta imalo da zapljačka... Ako spomenete nekome Arnautinu reč ‘Karadag’ on se strese od bola, prstom pokazuje da je Crnogorac go i gladan, a dlanom seče sve, ne štedeći ni decu.” Albanski narod u većem dijelu štampe u Srbiji tokom rata pojavljivao se kao “amorfan, nekoherentan plemenski ili predplemenski entitet koji nije izgradio svest niti uslove za ravnopravno uključivanje u krug civilizovanih naroda Balkana”. M. Miljković, *Prilog analizi medijskih predstava o Albancima u srpskoj štampi 1912–1913*, u: *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015, 57.

⁷⁸ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 241-242.

⁷⁹ Čedomir Antić ukazuje da su se još 1853. Ilija Garašanin, čelnik srpskog ministarstva – Popečiteljstva vnutrenjih dela, i Tomas de Fonblank, britanski konzul u Beogradu, sporazumjeli o stvaranju Potkraljevine Srbije, koja je, shodno tom dogovoru, trebala obuhvatiti i Kosovo, Metohiju, Crnu Goru, Brda, staru Hercegovinu i zapadnu Bugarsku (uključujući Sofiju), a dobila bi izlaz na more preko Lješa i Ulcinja. Srbija je 1912. “imala one težnje koje je izrazio ovaj plan”. Č. Antić, “Garašaninova dvestagodišnjica”, *Politika*, Beograd, 15-16. februar 2012.

⁸⁰ Upor. D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 203-205; O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država: Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, 250-251.

osnove svog nacionalnog programa.⁸¹ Srpska vojska je silom svog oružja izašla na more, ali se, pred započetim koncentriranjem 200.000 austrougarskih vojnika i pripremljenom proklamacijom o objavi rata, nevoljno morala povući.⁸² Politika svršenog čina nije potpuno rezultirala željenim ishodom.⁸³ Uprkos ruskoj podršci Srbija nije mogla zadržati sve što je vojno osvojila. Ostvarenje plana o komadanju albanskih teritorija onemogućili su i Albanci proglašenjem svoje države 12. novembra u Valoni (Vlora). Njeno stvaranje podržale su Njemačka, Austro-Ugarska i Italija u nastojanju da onemoguće širenje ruskog utjecaja na centralni Mediteran. Crnogorci su, s druge strane, nakon šestomjesečne opsade uspjeli osvojiti Skadar. To je bio “mrtav” grad kada su ga zauzeli. Glad je u njemu već dugo “carovala”. Veliki dio grada bio je u ruševinama. To nije spriječilo crnogorske jedinice da krenu u pljačku. Pod pritiskom velikih sila, bile su ipak prinuđene da, uz neke koncesije za svoju državu, napuste Skadar.⁸⁴

Crnogorska vojska je 1912. zauzela beransku, bjelopoljsku, pljevaljsku, rožajsku, plavsko-gusinjsku i đakovačku oblast, Bojansku

⁸¹ Upor. D. Tucović, *Srbija i Arbanija*, u: *Sabrana dela*, knj. 8, Beograd, 1980, 99-101; Đ. Mikić, “Albanci i Srbija u balkanskim ratovima 1912–1913. godine”, *Istorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd, 1985, 63-64.

⁸² D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd, 1956, 84-85; M. Vojvodić, “Razgraničenje Srbije i Crne Gore sa Albanijom 1912–1913”, *Istorijski časopis*, XXXVI, Beograd, 1989, 149-161.

⁸³ Srbija se 1913. nakon stvaranja albanske države diplomatski angažirala širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju državu. Nikola Pašić, koji je mislio da će Srbija zadržati sve što je osvojila, lamentirao je kako je njoj stvaranjem Albanije zatvoren jedan od njenih najvažnijih “životnih pravaca razvoja”. Revoltirana srbijanska štampa obilovala je negativnim natpisima o Albancima. Pojavile su se i knjige sa sličnim sadržajem. Stojan Protić je 1913. objavio *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, a Vladan Đorđević iste godine knjigu *Arnauti i velike sile* gdje navodi da je “jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živio po koji repat čovek”, podmećući čitaocima legendu o “repatim ljudima”, koju je u albanskim krajevima sredinom XIX stoljeća navodno zabilježio njemački naučnik J. G. Han; upor. V. Đorđević, *Arnauti i veliki sile*, Beograd, 1913, 100-104; O. Milosavljević, “Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi”, *Nova srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd, 1999, 20-21.

⁸⁴ M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, I, 252.

i Skadarsku krajinu.⁸⁵ U njenim nastupima bilo je svega: pokrštavanja u Plavskom jezeru, silovanja žena i djevojaka, kidanja noseva muškarcima i urezivanja muslimanima krsta na čelu.⁸⁶ Jovan S. Plamenac, crnogorski ministar unutrašnjih djela, u svojim spisima o zbivanjima iz 1912–1913. prosto piše kao o kosovskoj osveti.⁸⁷ Kada su crnogorske jedinice ušle u Bijelo Polje, ono je bilo skoro prazno. Izbjeglo muslimansko stanovništvo ostavilo je za sobom otvorene kuće “s trpezom na vidljivom mjestu, na kojoj je stajao hljeb sa britvom u njemu i pokraj njega so”, što je tradicionalno u ovim krajevima imalo za cilj da umilostivi vojsku da ne popali kuće. Kuće nisu popaljene ali su opustošene. U pljačkanju su učestvovala i crnogorske žene koje su išle iza vojske. Komandant Istočnog odreda crnogorske vojske general-serdar Janko Vukotić izrazio je zahvalnost svojoj vojsci na ulasku u Bijelo Polje, izuzimajući od toga one vojnike “koji su kroz varoš pljačke i zulume činili”.⁸⁸ Pripadnici crnogorskih dobrovoljačkih jedinica smatrali su da su zauzimanjem sandžačkih krajeva nastupili dani osvete.⁸⁹ Srpski izvori svjedočili su da crnogorska vojska u Sjenici i Pljevljima “nije poštovala život i imanja pokorenih ljudi, a naročito Turaka”.⁹⁰ Gavro Vuković je pisao da Crnogorac nije mogao zamisliti da može biti iskreni prijatelj s “Turčinom”, jer je “neprijateljstvo usađeno u njihove kosti od

⁸⁵ Opšir. S. Bandžović, “Sandžak u balkanskim ratovima (1912.–1913.)”, *Tutinski zbornik*, br. 4, Tutin, 2003, 51-102.

⁸⁶ Upor N. Rakočević, “Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine”, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd, 1990, 154-156; B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 154-155; N. Adžić, “Međunarodno pravo i konvencije u vrijeme nasilnog pokrštavanja muslimana u plavo-gusinjskoj oblasti 1913. godine”, *Almanah*, br. 55-56, Podgorica, 2013, 291-307.

⁸⁷ S. Burzanović, “Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima, zločinima i pokrštavanju muslimana 1912–1913. godine”, *Almanah*, br. 25-26, Podgorica, 2004, 288.

⁸⁸ Ž. Šćepanović, “Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti”, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Titograd, 1986, 67-68; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1996, 234-235.

⁸⁹ Ž. Šćepanović, “Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka”, *Odzivi*, br. 6, Bijelo Polje, 1973, 110.

⁹⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. V, sv. 3, 416.

tolikih vijekova”.⁹¹ Nazivanje svih muslimana “turdima” nije posljedica neupućenosti, već usađenog predujerenja i konkretnog stava. Mentalitet se, kao i identitet, formira u procesima dugog trajanja, teško se mijenja. Manifestira se u postupcima. Srpski izvori ukazivali su da se u vladinim krugovima u Crnoj Gori šapatom govorilo o glasinama i izvještajima o pljačkama koje su vršili Crnogorci u osvojenim krajevima.⁹²

Stav prema kojem su muslimani stranci na evropskom prostoru dio je mentaliteta poznatog pod imenom “Istočno pitanje”. Balkanske države nisu imale za cilj samo da Osmansko Carstvo potpuno istisnu s Balkana, već da zajedno s njim nestanu i muslimani kao stran i nepouzdan element.⁹³ U svom grabežu ove države se nisu mnogo obazirale na historijske i demografske činjenice.⁹⁴ Opći glas javnog mnijenja u Evropi bio je da balkanske države ne treba lišavati plodova njihovih brzih pobjeda. Ugovorom u Londonu 4. maja 1913. okončan je Prvi balkanski rat. Već na prvoj sjednici Londonske konferencije od 17. decembra 1912. odlučeno je da Albanija postane nezavisna država, mada je skoro polovina Albanaca ostala izvan njenih granica (Srbija, Crna Gora, Grčka).⁹⁵ Početkom januara 1913. nekoliko bivših velikih vezira, osmanskih ambasadora i uglednika Osmanskog Carstva uputilo je velikim silama notu kojom su skretali pažnju na zločine nad muslimanskim stanovništvom. Naveli su da “vojske i bande balkanskih saveznika čine masakre nad muslimanima u Makedoniji i drugim evropskim provincijama i da se ne obaziru na pol i godine žrtava”. Ambasadori na konferenciji u Londonu nisu reagirali, niti su pitanje (ne)poštovanja ratnih normi uvrstili u dnevni red zasjedanja, smatrajući

⁹¹ Prema: B. Vuković, “Etički odnos kralja Nikole prema protivniku”, u: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, II, Podgorica, 1998, 46.

⁹² AS, MID, PO, 1912, f. XIII, d. 2.

⁹³ Upor. Ž. Rupnik, “Evropa u balkanskom ogledalu”, *Republika*, br. 196, Beograd, 1–15. septembar 1998; H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, knj. I, Mostar, 1913, 187–189.

⁹⁴ *Deoba zauzetih teritorija*, Srpski književni glasnik, knj. XXX, br. 12, Beograd, 16. juni 1913, 950–954; D. Đorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd, 1989, 37; M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, I, 255; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd, 2001, 293.

⁹⁵ Upor. V. Ćorović, *Istorija Srba*, III, Beograd, 1989, 200; P. Imami, “Srbi i Albanci kroz vekove”, feljton, *Danas*, Beograd, 8. septembar 1998.

da nisu nadležni da o tome raspravljaju.⁹⁶ Međunarodnom arbitražom pobjednicima su podijeljene teritorije silom oduzete od osmanske države. Nijedna formalna odredba i nikakve izričite međunarodne obaveze u formi ugovorne odredbe u pogledu zaštite nacionalnih i vjerskih manjina nisu nametnute. Evropske sile su Srbiji i Crnoj Gori dodijelile teritorije u suprotnosti s voljom njihovog većinskog stanovništva u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji. Ser Edward Grey, britanski ministar vanjskih poslova, domaćin ove konferencije velesila, tu činjenicu prostodušno je priznao u Donjem domu britanskog parlamenta.⁹⁷ Velike sile slale su predstavke sa zahtjevom osiguranja zaštite katoličkog, muslimanskog i albanskog stanovništva u “oblastima ustupljenim Crnoj Gori i Srbiji”.⁹⁸ Srbija i Crna Gora su odgovarale da njihovi ustavi pružaju garancije svim pravima manjina.⁹⁹

Osmansko Carstvo je 1912. izgubilo sve posjede u Evropi, osim uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos–Midija. Raspaljeni nacionalizmi, velikoimperijalni snovi, militarizmi opijeni ratnim uspjesima, miješanja sa strane – samo su sipali ulje na vatru na kojoj su brzo sagorijevali ostaci savezništva u Prvom i utjecali na izbijanje Drugog balkanskog rata.¹⁰⁰ Rat koji je izbio između balkanskih saveznika u junu 1913. nije zato nikoga iznenadio. U nacionalnim historiografijama često je prenebregavana činjenica iz historije balkanskih hrišćanskih naroda da su i oni bili zahvaćeni “pojavama nacionalne mitomanije, megalomanije i netrpeljivosti, pa i šovinističke mržnje jednih prema drugima”.¹⁰¹ Mnogi su poznavaoi prilika na Zapadu vrlo lako, u naletu ushićenja zbog pobjeda saveznika u Prvom balkanskom ratu, zaboravili da su neprijateljstva u tom prvom ratu započele upravo balkanske države, i to kršenjem ne samo

⁹⁶ B. Stojić, “Pitanje ratnih zločina u balkanskim ratovima i njihova savremena interpretacija”, *Sineza*, br. 2, Banjaluka, 2022, 12.

⁹⁷ A. Bebler, “Propuštena prilika za istorijski sporazum”, *Helsinška povelja*, br. 119-120, Beograd, 2008, 16.

⁹⁸ Г. Тодоровски, *Документи за просветната политика на српското кралство во Македонија (1912–1915)*, Гласник, бр. 3, Скопје, 1968, 199.

⁹⁹ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 242-243; V. Degan, “Međunarodno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije”, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo, 1972, 79.

¹⁰⁰ *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, 193.

¹⁰¹ Č. Popov, *Građanska Evropa (1770–1914)*, knj. III, Beograd, 2010, 75.

međunarodnoga prava već i postojećih, važećih sporazuma.¹⁰² Papa je za narode koji su se borili protiv Bugarske u Drugom balkanskom ratu izjavljivao da su “svi od reda bili varvari” dok je sam rat okarakteriziran kao “razbojnički”.¹⁰³ M. Gleni je uočio da je najpoučnija lakoća s kojom su oni koji su vodili ovaj rat manipulirali predstavom o neprijatelju u glavama svojih vojnika: “Manje od mesec dana pre izbijanja ovog rata, Srbi i Grci su se borili na istoj strani sa Bugarima. Sada su Grci i Srbi pozvali lokalne Turke da im se pridruže u zverstvima nad bugarskim seljacima. Grčka i srpska vojska harale su zaleđem Makedonije i Trakije i ubijale bespomoćni živalj.”¹⁰⁴ Drugi Balkanski rat okončan je 10. augusta 1913. potpisivanjem Bukureštanskog ugovora. Osmansko Carstvo, kome je amputirana većina njegovih evropskih teritorija, bilo je najveći gubitnik ratova 1912–1913, ali je ipak uspjelo povratiti Jedrene i istočnu Trakiju. U turskoj literaturi balkanski ratovi percipiraju se kao izraz nemoći osmanske države da zaštitu svoju teritoriju i stanovništvo.¹⁰⁵

Prije tih ratova hrišćanske balkanske države nisu priznavale da postoji brojno stanovništvo koje ne bi prihvatilo njihovu vladavinu na područjima koja su htjele zauzeti.¹⁰⁶ Ako se kultura i geografija ne

¹⁰² Srbija je nakon Prvog balkanskog rata, kršenjem prethodnog dogovora oko zauzimanja određenih teritorija, “zaista prevarila Bugarsku i nikakvo navođenje olakšavajućih objektivnih okolnosti ne može da ublaži tu ocenu”. L. Vrkatić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, 94.

¹⁰³ J. Bakić, “Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija”, *Nova srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd, 1999, 38.

¹⁰⁴ M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, I, 255-260.

¹⁰⁵ Srbija se povećala za 82%, a stanovništvo s 2,9 na više od 4,5 miliona. Crna Gora 100%, a stanovništvo s 250.000 na 500.000. Grčka se povećala za 68%, a stanovništvo s 2,6 na 4,3 miliona. Bugarska za 29%, s 4,3 na 4,5 miliona – prema: V. Vurušić, *Ti su ratovi trajno izmijenili i odredili sudbinu Balkana*, <http://www.jutarnji.hr/ti-su-ratovi-trajno-izmijenili-i-odredili-sudbinu-balkana/1132592/>.

¹⁰⁶ J. McCarthy, “Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)”, *Glasnik, Rijaset IZ u BiH*, br. 9-10, Sarajevo, 1999, 977-978. Američki historičar Justin McCarthy, autor knjige *Death and Exile: The ethnic cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, (New Jersey, 1995) napravio je detaljnu historijsku kartu u kojoj se opisuje udes muslimana za vrijeme balkanskih ratova (1912–1913). McCarthy uz ovu kartu iznosi podatke da je više od 1,5 miliona muslimana s Balkana zbog straha, progona i nasilja moralo napustiti svoje domove te se uputilo u osmanske gradove u Anadoliji. U historijskoj karti izneseni su i statistički podaci o broju muslimana koji su bili direktna žrtva balkanskih ratova. Prije izbijanja

poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.¹⁰⁷ Takve politike mogu zadobiti i široku kolektivnu podršku.¹⁰⁸ Balkanski pobjednici suočili su se sa zadatkom asimilacije raznorodnog pravoslavnog stanovništva bez jasnije nacionalne svijesti.¹⁰⁹ Stevan Pavlović ustvrđuje da je ponašanje balkanskih saveznika govorilo da njihov cilj u Makedoniji nije bilo samo stjecanje teritorija već i eliminiranje protivničkih zajednica. Predratne procjene da će pravoslavni Makedonci prihvatiti nacionalnu svijest one države koja ih bude prva anektirala bile su reaktuelizirane u akcijama da se stvore “dobri” Grci, Srbi, Bugari.

tih ratova na tom području živjelo je 3.242.000 muslimana, odnosno 51 posto ukupnog broja stanovnika. Balkanski ratovi, kako se navodi, u velikoj su mjeri utjecali i na demografiju regije i značajno izmijenili strukturu stanovništva. Prema historijskoj karti, od 2.315.000 balkanskih muslimana koji su do 1912. i 1913. živjeli u balkanskom dijelu Osmanskog Carstva, njih 632.000 ili 27 posto bili su žrtve balkanskih ratova. Značajan dio populacije umirao je od gladi i raznih bolesti u toku muhadžirskih pokreta. U karti se, također, navode podaci o tome da je u potrazi za spasom oko 813.000 muslimana ili 33 posto uspjelo stići na teritoriju Anadolije, gdje su se naselili, pretežno na područje Trakije i Sredozemlja (nakon balkanskih ratova 414.000 muslimana se, naime, naselilo na teritoriju što je ostala od Osmanskog Carstva; dodatnih 399.000 pristiglo je do 1926. godine). Podaci u ovoj karti, koji opisuju stradanje muslimana, prezentirani su i na osnovu dokumentacije koju su prikupljale britanske diplomate. Ovu je kartu 2012. objavio i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Balkanski ratovi jedna su od najvećih svjetskih tragedija, “jer je tada oko 27 posto balkanskih muslimana stradalo na razne načine, dok je trećina njih našla utočište u Anadoliji”, tvrdi McCarthy u jednom intervjuu. On smatra da su vlasti balkanskih država po svaku cijenu nastojale izmijeniti strukturu stanovništva na osvojenim teritorijama i protjeraju muslimane: “Možete pronaći historijske knjige u kojima se opisuje nasilje kojem su bili izloženi narodi Bugarske i Grčke, ali je teško naći relevantan izvor koji govori i stradanju muslimana na Balkanu. Mislim da je to činjenica zbog predrasuda koje postoje prema muslimanima” - http://minber.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=13953:milion-i-po-muslimana-sa-balkana-protjerano-je-u-anadoliju&catid=56:vijesti&Itemid=80.

¹⁰⁷ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb, 1998, 173.

¹⁰⁸ Upor. S. Vrcan, “Nema genocidnih naroda, ali ima genocidnih politika”, *Helsinkička povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007; F. Artman, “Genocid je zločin sistema, ne pojedinca”, *Helsinkička povelja*, br. 109-110, Beograd, juli-august 2007; M. A. Hoare, “Legalizacija genocida”, *Helsinkička povelja*, br. 105-106, Beograd, mart-april 2007.

¹⁰⁹ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 215, 293.

Balkanski ratovi ozvaničili su preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice. To je prvobitno formulirano u bugarsko-osmanskim ugovorima od 19. septembra 1913. godine. Ove države sporazumjele su se da razmijene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Porta je i Grcima predložila isti sporazum. Bugarsko-osmanski ugovor je međunarodnopravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog Carstva je u Makedoniju doseljeno 130.000 Grka, a iz Grčke je u maloazijske osmanske krajeve otišlo 122.000 muslimana.¹¹⁰ Međudržavna razmjena stanovništva je eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi. Psihološke traume ratova bile su dugotrajne. Razmjene stanovništva, također, bez obzira na nade, nisu dovele do stabilnog mira i smirivanja napetosti. Nisu sporne riječi Jean-Paula Sartrea “nema države ni društvenog poretka koji u XX veku nije primjenjivao genocidne radnje”, mada ovu tvrdnju poriču na sve četiri strane svijeta.¹¹¹ Kulture poricanja podstiču kolektivno žmurenje, neistraživanje zločina i njihovo normaliziranje kao nečega što pripada ritmu svakodnevnog života.¹¹² Treba se suočiti i s kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēda najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač.

Evropske predratne procjene i statistike o stanovništvu “osmanske Evrope” krajnje su problematične. Osmanlije su bili jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše.¹¹³ Problem za balkanske pobjedničke države bio je taj što su njihovi narodi bili u manjini u “osmanskoj Evropi”, gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici smatrali su da će muslimanska većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje se tražilo i u njihovom masovnom iseljavanju. Muhadžirski

¹¹⁰ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd, 1989, 664.

¹¹¹ S. Kljakić, “Spomenik zločinu”, *Politika*, Beograd, 24. septembar 2010, 17.

¹¹² S. Koen, *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*, Beograd, 2003, 156-159.

¹¹³ J. McCarthy, “Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)”, *Glasnik*, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo, 1999, 745.

talasi zaustavljeni su s izbijanjem Prvog svjetskog rata.¹¹⁴ Kolone muhadžira iz nekadašnjih osmanskih provincija na Balkanu krenule su put maloazijskih i drugih krajeva Osmanskog Carstva već krajem 1912. godine. Prema nekim navodima bečke štampe samo do marta 1914. iz oblasti koje su pripale Grčkoj iselilo se 24.296 muslimana, iz oblasti pripojenih Bugarskoj – 45.900 i iz “novoo oslobođenih krajeva” Srbije oko 60.000 muslimana.¹¹⁵ Međunarodne anketne komisije nailazile su u solunskom kraju na desetine hiljade očajnih muhadžira po improviziranim logorima. Britanski izvori ukazivali su na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima.¹¹⁶ Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta, zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko Carstvo, registrirano je 135.000 lica koji su brodovima upućeni u Anadoliju. Drugi podaci govore da je preko Soluna u osmansku državu od novembra 1912. do jula 1914. iseljeno 320.907 lica. Ova brojka ne uključuje i djecu ispod šest godina života koja su išla s roditeljima.¹¹⁷

¹¹⁴ Opšir. S. Bandžović, “Sandžak u balkanskim ratovima (1912.–1913.)”, *Tutinski zbornik*, br. 4, Tutin, 2003, 51-102; Isti, “Uzroci muhadžirskog pokreta iz novopripojenih krajeva Crne Gore (1912–1914)”, *Rožajski zbornik*, br. 12, Rožaje, 2005, 19-57; Isti, *Birinci Balkan Harbi Sonrası Sirbistan Ve Karadağ’a Birakılan Bölgelerdeki Müslüman Nüfusun Türkiye’ye Göçü*, u: *Muhacirlerin İzinde – Boşnaklar’ın Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Ankara, 2003, 49-71; Isti, “Ratovi i deosmanizacija Balkana (1912.–1913.)”, *Arhivska praksa*, br. 15, Tuzla, 2012, 465-498.

¹¹⁵ V. Jovanović, *Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine – između stihije i državne akcije*, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007, 81; opšir. S. Bandžović, “Balkanski ratovi i muhadžirski pokreti (1912–1913)”, *Pregled*, br. 1, Sarajevo, 2012, 31-56.

¹¹⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd, 1980, 197.

¹¹⁷ Упор. Г. Тодоровски, *Македонија по распарчувањето 1912/13–1915*, Скопје, 1995, 86. Hakif Bajrami iznosi podatke, pozivajući se na srpske izvore, da je samo preko Soluna u Osmansko Carstvo iseljeno oko 320.000 lica od novembra 1912. do jula 1914. godine i to: u novembru 1912. iseljeno je 8.866 lica; u decembru iste godine 11.493; u januaru 1913. iseljeno je 12.087 lica; u februaru 12.088; martu 7.553; aprilu 6.725; maju 12.813; junu 9.386; julu 21.045; augustu 29.312; septembru 13.380; oktobru 14.764; novembru 17.313; decembru 15.502; u januaru 1914. iseljeno je 10.182 lica; februaru 25.060; martu 12.346; aprilu 6.520, maju 15.414; junu 14.821; u julu 26.237 lica. Vidi: H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 155-156.

Srbija se proširila dolinom Vardara 1912. godine, kao i dolinom Južne Morave 1877–1878. godine. Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga bio je da na novoosvojene oblasti prenese svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju privredu, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces trebao je biti potpuno isti, kao što su se nakon 1878. “utopili” Niš, Pirot, Leskovac i Vranje. O tome je i Nikola Pašić govorio, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito s Austro-Ugarskom: “Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj ko je imao Mačedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu.” On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve utopi u sebe, a da se potom posveti “rješavanju” pitanja BiH i Vojvodine.¹¹⁸ U “novooslobođenim krajevima”, koji su pripali Srbiji, uvedeni su zakoni kakve “osvajaci propisuju pokorenima i pobeđenima”.¹¹⁹ Srpska vlada nije htjela da važnost Ustava Kraljevine Srbije proširi i na novopripojene oblasti, već je u njima vladala pomoću uredaba. Funkcionirala je vojna uprava s imenovanim sreskim i okružnim načelstvima kao ispostavama građanske vlasti iz Srbije, sa činovnicima i policijskim osobljem, “koji se nije mogao naći gori”.¹²⁰ Srpska vlada u septembru 1913. donijela je *Uredbu o javnoj bezbednosti* u novoosvojenim krajevima po kojoj je bilo predviđeno da svaki državni činovnik i služitelj, kao i svako vojno

¹¹⁸ V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958, 451.

¹¹⁹ *Radničke novine*, Beograd, 14. decembar 1912. Vladajući radikali Nikole Pašića smatrali su da u te oblasti treba uvesti zaseban, vojno-policijski režim. U skupštinskoj i javnoj raspravi predstavnici vlasti ukazivali su da stanovnici tih krajeva nisu dovoljno kulturni, niti u dovoljnoj mjeri politički razvijeni, da se ustav Srbije ne može proširiti na te oblasti, pošto njihovi stanovnici navodno ne bi znali da koriste prava koja bi dobili. Zato su u tim krajevima, preko svog ministra unutrašnjih poslova i *Uredbe o novim krajevima* “zaveli režim po svojoj volji”; opšir. D. Stojanović, “Kraj nacionalne arogancije”, *Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007.

¹²⁰ Radikali su u “Staroj Srbiji i Makedoniji” izveli veliku pljačku, mada “legalnim transakcijama”, najviše i najprije time što su zabranili prenos tapija prodatih muslimanskih imanja, zbog čega su ona pala u bescjenje. Kada su radikalski prvaci, Pašić i ostali, pokupovali čitava sela, zabrana je dignuta. S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804–1941)*, Beograd, 1999, 109-111.

lice, imaju pravo ubiti svakog ko se odmetne od policijskih vlasti, a ne preda se na prvi poziv. Porodice takvih lica je trebalo, ako se procjeni da je to potrebno, raseliti.¹²¹ Kraljevskim ukazom od 3. decembra 1913. djelimično je prošireno važenje srpskog ustava na “prisajedinjene oblasti”, ali bez političkih sloboda i političkih prava koja su stanovnicima tih oblasti bila uskraćena.¹²²

Na Kosovu 1912–1913. nastaju velike etničke promjene. Srpski su radikali za činovnike slali ljude kojima je glavni cilj bio da se brzo obogate pljačkom. Represivna politika dovela je do pobune albanskog stanovništva koju je u krvi ugušilo nekoliko divizija srpske vojske. Dio stanovništva turske nacionalnosti odlazi u Osmansko Carstvo, kao i albansko stanovništvo, koje dijelom odlazi i u Albaniju. B. Bošković je iseljenički pokret “islamiziranog sveta” objašnjavao “čežnjom za svojom verskom maticom”. Iseljavanjem su zahvaćeni i krajevi sjeverno od Prištine, između rijeke Sitnice i Laba. Tu su još 1861. došli Čerkezi s Kavkaza i obrazovali sela Gornju i Donju Aziziju. U pohodu bugarskih jedinica spaljene su i opljačkane gotovo sve kuće u Mazgitu, gdje je živio veliki broj muhadžira porijeklom iz Nikšića.¹²³ Većina naseljenika iz Mazgita prijavila se lokalnim vlastima da dobije pasoš kako bi se iselili. Već 1913. u Malu Aziju sele se brojni Čerkezi, većina crnogorsko-hercegovačkih muhadžira, uz nove, albanske muhadžire.¹²⁴ Taj prostor ostaje skoro bez stanovnika.¹²⁵ Kosovski Albanci odlazeći

¹²¹ V. Kazimirović, *Crna ruka*, 573.

¹²² V. Vučković, “Unutrašnje krize Srbije i Prvi svetski rat”, *Istorijski časopis*, knj. XIV-XV, Beograd, 1965, 182-183; D. Janković-M. Mirković, *Državno-pravna istorija Jugoslavije*, Beograd, 1987, 302.

¹²³ U ovom selu do rata je bilo 130 domova. Već 1913. iselilo se 118 porodica; opšir. R. Škrijelj, “Bošnjački Mazgit – muhadžirska oaza Bošnjaka na Kosovu”, *Almanah*, br. 35-36, Podgorica, 2006, 202.

¹²⁴ Ruska vlada, nakon sukoba na Kosovu u ljeto 1998. godine, donijela je i potom sprovela odluku o preseljavanju dijela preostalih Čerkeza u njihovu historijsku domovinu Adigeriju, na sjeveru Kavkaza. O. Zirojević, “Izbegličke reke teku”, *Republika*, br. 208-209, Beograd, 1-31. mart 1999; M. Nedeljković, *Kosovo i svetski rat*, Beograd, 1999, 230.

¹²⁵ Tu je 1918–1941. nastalo devet naseljeničkih kolonija: Kosovo Polje, Obilić, Mileševo, Lazarevo, Devet Jugovića, Orlović i naseobine u Kruševcu i Donjem Mazgitu. Vidi: B. Bošković, *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 416.

put Osmanskog Carstva stizali su i na Bliski istok. U Siriji, u Alepu se naseljava 150 porodica iz Peći i Vučitrna, a u Damasku se formira najveća albanska kolonija na Levantu od 5.000 lica. U Bejrut se doselilo nekoliko porodica iz Preševa.¹²⁶ Iz Rastelice, najvećeg sela u Gori, u blizini Prizrena, gdje je do 1912. bilo 500 kuća, iselilo se preko 450 domaćinstava. Naselili su se u Eskišeheru i Pazardžiku, odakle su se potom naseljavali po drugim osmanskim krajevima.¹²⁷ Sličnu sudbinu doživjelo je i selo Kruševo, blizu Dragaša, odakle se 1912–1918. od 110 iselilo 102 domaćinstva. Većina muhadžira iz Kruševa naseljena je na obali Crnog mora, u selu Podima, kasnije nazvanom Jalikey.¹²⁸

Iseljenički pokret zahvata i Makedoniju. Ona je dva milenija predstavljala “odlagalište” raznih naroda koji su tu napravili pravi “etnografski muzej”. Za promatrače sa Zapada bila je to prava “terra incognita”.¹²⁹ Iz Makedonije su ka Osmanskom Carstvu također krenule brojne porodice. To se osjetilo i u Kočanskoj dolini, gdje je od 49 sela “Turaka” bilo u 17 većih i bogatijih. Nakon 1912. s vojskom se povuklo i muslimansko stanovništvo iz sela Kalimance gdje je imalo 150 kuća. Njihova imanja naselili su Makedonci. Iz sela Vitoša, Podlag, Terance, Trsino, gdje je zapaljena džamija, stanovništvo se iselilo.¹³⁰ Veliki je broj muslimana prebjegao u Malu Aziju. Novinari su izvještavali o masovnom uništavanju njihovih sela. U kočanskom kraju uništeno je selo Vitoš, u kome je bilo 100 turskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamenja. Slična sudbina zadesila je i selo Kalimance od koga su ostale samo ruševine. Jugoistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec koje je imalo oko 500 kuća s 2.500 do 3.000 stanovnika. Nakon rata

¹²⁶ N. Seferović, “Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini”, *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd, 1981, 52.

¹²⁷ *Selam*, br. 5, Prizren, juli-august 1996.

¹²⁸ *Selam*, br. 3, Prizren, mart-april 1996.

¹²⁹ Makedonija u svojim prirodnim granicama ima površinu od 66.725 kvadratnih kilometara. Nakon balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata ona je podijeljena. Grčkoj je pripala tzv. *Egejska Makedonija* (34.153 kvadratna kilometra); Kraljevini SHS tzv. *Vardarska Makedonija* (25.774 kvadratna kilometra) i Bugarskoj tzv. *Pirinska Makedonija* (6.798 kvadratnih kilometara). D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd, 1950, 2.

¹³⁰ J. Trifunski, “Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima”, *Novopazarski zbornik*, br. 18, Novi Pazar, 1994, 128-129.

više nije bilo nijedne kuće. Sva ta sela nastradala su još u oktobru 1912. kada je u taj kraj pristigla bugarska vojska. Ka anadolskim krajevima osmanske države krenule su i brojne muhadžirske porodice iz BiH koje su tu došle nakon 1878. godine.¹³¹ U Skopskoj kotlini muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak bio je iznenađan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trpeze postavljene s hranom. Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bošnjačkih muhadžira i oko 50 albanskih kuća – muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica, doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su “bošnjački grobovi”.¹³² Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenađno. Jedna majka ostavila je “дете во лупка” (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol bilo je pusto do 1921. kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, BiH i Crne Gore.¹³³ Bošnjaci iz Kadinog Sela 1912. razbježali su se u različitim smjerovima: ka Skoplju, BiH i Anadoliji. Oni Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova ubrzo su nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u akcijama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.¹³⁴ Muhadžirske porodice, iseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, prema austrougarskim izvještajima, lišene “usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama”. Dio muhadžira vratio se u BiH odakle je bio otišao nakon 1878. godine.¹³⁵ Ishod rata izazvao je različite reakcije i podjele među narodima i strankama u Bosni Hercegovini.¹³⁶ Dok su

¹³¹ М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1876–1881*, Скопје, 1993, 143.

¹³² J. Trifunoski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, VII, Sarajevo, 1963, 148.

¹³³ J. Trifunovski, “Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji”, *Geografski pregled*, XI-XII, Sarajevo, 1967–1968, 168.

¹³⁴ M. Filipović, ““Bošnjaci” u okolini Skoplja”, *Pregled*, sv. 94-95, knj. VII, Sarajevo, 1931, 263.

¹³⁵ T. Kraljačić, “Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 153.

¹³⁶ Nakon ispraćaja 300 vojnika kao dobrovoljaca u osmansku vojsku oktobra 1912, javno odlaženje u dobrovoljce u Bosni i Hercegovini postalo je protivzakonito. Tom

predstavnici srpskih stranaka slali pozdravne telegrame u Beograd povodom izbijanja srpske vojske na Jadran, dotle su u muslimanskom javnom mnijenju naglašeno preovladavali izrazi solidarnosti s Portom koji su praćeni i javnim manifestacijama.¹³⁷ Bošnjaci u BiH su, napisao je Austrijanac Franz Weinwur, vidjeći masovno stradanje muslimana na Balkanu 1912–1913. počeli strahovati za svoju propast u “srpskome moru i možda po prvi put okrenuli svoje simpatije Monarhiji, od koje su očekivali zaštitu za sebe i revanš protiv balkanskih zemalja. Sada je postalo posve jasno da njihovoj religiji i individualitetu ne prijeti stvarna opasnost od strane Austro-Ugarske, nego od strane Srbije i njenih saveznika.”¹³⁸

prilikom, zajedno s dobrovoljcima, grupa od hiljadu muslimanskih demonstranata marširala je pod zelenim zastavama sve do željezničke stanice. Zajedničko ministarstvo je protestiralo protiv takvog vida javne podrške jednoj od strana u ratu. Regionalnim institucijama odmah je poslato naređenje pa je već 14. oktobra zabranjeno svako okupljanje dobrovoljaca. Od tog vremena dobrovoljci su prelazili granicu samo ilegalno. Srpski dobrovoljci iz BiH su, pak, tražili da budu primljeni u jedinice koje su vodili vojvode Vojislav Tankosić i Vuk Popović. Vidi: *Balkanski ratovi*, urednici: V. Kolev-Ch. Koulouri, Zagreb, 2007, 107.

¹³⁷ Čak ni “privrženi Srbi-Muslimani, odani stvari balkanskog saveza, nisu mogli zadržati svoje suze kada su Bugari u užujku 1913. od Turaka preoteli Drinopolje (Edirne) prvu tursku prijestolnicu u Evropi”. I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1988, 301. Muslimani u BiH, zbog osmanskih poraza, bili su deprimirani i zbunjeni. U nekim izvještajima upoređivan je položaj u kome su se oni našli s “ovcima koje je vuk natjerao u tor Monarhije”. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 2002, 460–462.

¹³⁸ Cit. prema: H. Kamberović, “Sjaj i bijeda bosanskih begova”, *Strogo pov.*, br. 10, Sarajevo, februar 2005, 47. Sakib Korkut je 1913, reagirajući na rezolucije akademičara (studenata Bošnjaka na Zapadu), na njihov stav “da sa neuspjehom Turske carevine u Balkanskom ratu, nije spojen neuspjeh islama, a pogotovo ne bosansko-hercegovačkih muslimana”, kao i da “muslimanska akademska omladina drži da nade i ideali bosansko-hercegovačkih muslimana ne smiju biti izvan granica njihova naroda”, odgovarao: “Gornji citati ne znače ni više ni manje, nego li ‘mudru’ pouku da naš milet treba da napusti vezu sa hilafet islamijom, i poprimivši ideal nacionalizma svrati pogled samo na se i svoje saplemenike. Poraz, pa i (me’azellah) nosilce hilafeta, istrebljenje muslimana sa Balkanskog poluostrva, klanje islamske nejačadi, žena i staraca, pljačkanje njihova imetka i rušenje džamija, nasilno prekrštavanje i ostali belaji naše braće u Rumeliji – sve se to nas ne treba ticati, sve to treba da za nas budu trice i kućine – i tako rezonuju naši omladinci, naša samozvana ‘uzdanica’ – dovoljno je i potrebno da pobjeđuju ‘junački’ balkanski

Nakon balkanskih ratova i brojne muhadžirske porodice, porijeklom iz BiH, napustile su i Sandžak i uputile se, s kolonama novih, sandžačkih muhadžira prema Anadoliji. U literaturi se mogu naći, kao i o onima iz ranijih perioda, različita obrazlaganja odlaska muslimana. Petar Ž. Petrović je tako tumačio da se muslimansko stanovništvo u Sandžaku nije moglo lako privići na drugačije državno uređenje i društvene prilike, “upravo na jednaka građanska prava, dužnosti i obaveze”, da su zato imali samo dva izlaza: “da se pokore i prilagode novoj društvenoj sredini ili da tu sredinu napuste.”¹³⁹ Iseljenički povodi bili su znatno složeniji. Iz Sandžaka, Kosovske Mitrovice, Skoplja i drugih mjesta 500 porodica bosanskih muhadžira, naseljenih prije i poslije 1908, dobilo je početkom 1914. pasoše za iseljenje, a prevoženi su prugom Užice – Niš – Sofija.¹⁴⁰ Iseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka odvijalo se “по копнен и морски пат. Од Санџак преку Бар и Македонија, а понатаму како и Бошњаците и другите муслимани од Македонија најчесто преку пристаништето во Солун.”¹⁴¹ Još pred ulazak srpske vojske u Novi Pazar u oktobru 1912, dio bošnjačkog stanovništva povukao se u pravcu Kosova.¹⁴² Iz ovog grada 1913. iselilo se 100 porodica, ne računajući iseljene osmanske činovnike. Neke su age i begovi uzaludno, nakon uspostave srpske vlasti, izlazili iz kahvečajnica i prislanjali se na zemlju ne bi li čuli željenu grmljavinu osmanskih topova i buku konja.¹⁴³ Nakon 1912.

‘Slaveni’, sa krstom u jednoj, a glavnjom u drugoj ruci... Držim da nam ni grčki patrijarh ne bi preporučio drukčijih osjećaja.” A. Hasanović, “Rasprave o vjerskom i nacionalnom identitetu u časopisima štampanim arabicom”, *Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLII/2012, Sarajevo, 2012, 223.

¹³⁹ P. Petrović, *Raška: Antropogeografska proučavanja*, Beograd, 1984, 219.

¹⁴⁰ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje, 1988, 80.

¹⁴¹ З. Рамчиловиќ, “Балканските војни 1912–1913 година и последиците од нив, со посебен акцент врз Бошњаците во Македонија”, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 1-2, Скопје, 2015, 143.

¹⁴² E. Mušović iznosi da se iz grada selio dio Bošnjaka: “jedan deo, onaj koji je bio najviše fanatizovan, koji i pored svega nije mogao da shvati dolazak srpske vojske drugačije nego kao okupaciju; koji nije mogao da se pomiri sa nastalim promenama.” Prema: *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd, 1979, 106.

¹⁴³ Istorijski arhiv Ras u Novom Pazaru, Rukopisna zaostavština Omera Konačanina; M. Radović, *Oslobođenje Novog Pazara 1912. godine*, 32.

Srbi iz priplaninskih sela silaze u župske krajeve Novopazarske kotline gdje veoma jeftino kupuju zemlju od iseljenika.¹⁴⁴ Seobe Bošnjaka nisu mimoišle ni sjenički kraj.¹⁴⁵ Iseljavanje je zahvatilo i Priboj.¹⁴⁶

Iz oblasti koja je pripojena Srbiji iselilo se do kraja aprila 1914. oko 40.000 muslimana, “što je otežavalo željeznički saobraćaj za Solun”, dok se prema osmanskim izvorima iz njihovih nekadašnjih provincija u Osmansko Carstvo nakon balkanskih ratova iselilo oko 200.000 muslimana.¹⁴⁷ Dimitrije Bogdanović zaključuje, nastojeći da objasni masovno iseljavanje muslimana, analogno onom u ranijim periodima, da je Porta na određen način pothranjivala ovaj migracioni impuls, smatrajući ga sastavnim i prirodnim momentom napuštanja teritorija, odnosno gubljenja osmanskog suvereniteta nad određenom teritorijom. D. Bogdanović se u obrazloženju ovakve teze poziva na izvještaj Čolaka Antića, srpskog poslanika u Bugarskoj, koji je iz Sofije 30. maja/12. juna 1914. informirao Ministarstvo inostranih dela u Beogradu da je Džemil-bej, član osmanskog revolucionarnog komiteta, donio iz Istanbula jedan specijalni regleman za emigraciju muslimana iz osmanskih izgubljenih oblasti. Za naseljavanje muslimana iz balkanskih država određena je obala Anadolije, a za Albance vilajeti Halep i Bagdad, u Siriji i Iraku.¹⁴⁸

U novoosvojenim krajevima Crna Gora je uvela okupacioni sistem, a u njenim službenim dokumentima nije se spominjalo “oslobađanje novih teritorija”, već “osvajanje” ili “pripajanje”, što je najvjerovatnije bilo posljedica etničke strukture osvojenih krajeva, gdje većinsko, nepravoslavno stanovništvo to svakako nije doživljavalo kao

¹⁴⁴ M. Lutovac, *Etničke promene u oblastima stare Raške*, Glas SANU, CCCVII, Odeljenje društvenih nauka, 20, Beograd, 1978, 214.

¹⁴⁵ S. Čekanović, “Ljudi i događaji iz sjeničkog kraja nakon 1912. godine”, *Zbornik Sjenice*, br. 2, Sjenica, 1986, 40.

¹⁴⁶ A. Bejtović, *Priboj na Limu*, Sarajevo, 1945, 29; D. Pejatović, *Vatre iz doline*, Prijepolje, 1983, 36.

¹⁴⁷ B. Babić, “Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd, 1978, 314; A. Avdić, “Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. juli 1938. godine)”, *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar, 1985, 155.

¹⁴⁸ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 237-238.

oslobođenje. Tek se docnije usvaja termin “novopripojeni krajevi”. Stanje okupacije i vojnih uprava trajalo je sve do novembra 1913. kada su i ti krajevi konačno proglašeni sastavnim dijelom Crne Gore, a svi stanovnici postali njeni državljani.¹⁴⁹ Uspostavljena crnogorska upravno-policijska i sudska vlast u pripojenim krajevima imala je prvobitno izrazito vojni karakter, posebno u krajevima gdje je većinu činilo muslimansko stanovništvo.¹⁵⁰ Odnos mjesnih vlasti prema ovom stanovništvu usmjerio je djelimice i raspis ministra unutrašnjih djela izdat krajem 1912. po kojem se svim upravnim vlastima na osvojenim teritorijama daju upute za suzbijanje odmetništva. Po tom uputstvu preporučivano je spaljivanje odmetničkih kuća, oduzimanje imovine za državu, predavanje sudu punoljetnih muških članova iz porodičnih zadruga odmetnutih lica, koji su se tretirali kao jataci. Radikalne mjere koje je preporučio ministar unutrašnjih djela u tumačenju i primjeni na terenu poprimili su drastične oblike.¹⁵¹ U novopripojenim krajevima za činovnike su imenovana mahom nestručna lica, među kojima je bilo i nepismenih seljaka. Činovništvo je pretežno postavljano od mještana ili graničara, odnosno iz pograničnih oblasti, naročito Vasojevića. Ovakvim predstavnicima crnogorske vlasti pogodovali su uslovi za samovolju, revanšizam i zloupotrebe.¹⁵² U izvještaju Milorada Jovanovića, načelnika Okruga prijepoljskog, upućenom 1912. u Beograd uočavano je da se iz držanja crnogorskih vlasti ne može saznati kakve se politike zapravo drži Crna Gora prema muslimanima: “Ima mnogo nedoslednosti u držanju prema njima. U ponečemu ih vređaju bez razloga i potrebe; zabranjeni su na primer svi radovi čak i poljski, nedeljom i praznikom, a kada su se na to i na još neke postupke žalili, sam je Kralj rekao njihovim prvacima ‘u mene je tako a kome se ne dopada neka preturi ponjavu preko ramena, pa neka ide kud zna’”, ukazujući da se istodobno muslimanski glavari postavljaju za komandire, a “notorne kolašinske hajduke za perjanike”

¹⁴⁹ M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 235.

¹⁵⁰ M. Dašić, “Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države”, *Istorijski zapisi*, br. 1, Titograd, 1987, 130-131.

¹⁵¹ Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, 90.

¹⁵² B. Babić, “Prilog istoriji Rožaja od Balkanskog do Prvog svetskog rata”, *Rožajski zbornik*, br. 5, Rožaje, 1986, 14.

zaključujući dalje “okolnost, što je država slaba što se mnogo ne oseća u novim granicama C. Gore, čini da utoliko slobodnije dela životna sila samog naroda. Izražaji te sile nisu istina ni malo kulturni, ali ni u jednoj državi, gde je malo čega kulturnog, izgledale bi kulturne metode u borbi protiv nacionalnih i državnih protivnika kao preuranjene”.¹⁵³

Krajem septembra i početkom oktobra 1913. otpočeo je proces iseljavanja iz novopripojenih krajeva Crne Gore, uz angažiranje predstavništava Njemačke u Skadru i na Cetinju.¹⁵⁴ Iseljenički pravci ka osmanskoj državi išli su preko Podgorice i Bara, kao i preko Skoplja. Muslimani su u novopripojenim krajevima Crne Gore od većinskog brzo postajali manjinsko stanovništvo. Prema izvještaju austrougarskog vojnog atašea na Cetinju, napravljenom nakon njegovog obilaska Plava, Rugove, Peći, Đakovice, Rožaja, Berana, Bijelog Polja i Pljevalja – krajeva koje je osvojila Crna Gora, u njima nisu primjenjivani opći građanski zakoni, te da su “provizorna običajna prava i propisi bivše turske uprave većem dijelu stanovništva miliji od iznenadnog (naglog) novog poretka”. On je izvještavao o “masovnom iseljavanju muslimanskih porodica iz Nove Crne Gore” u Malu Aziju i Siriju: “Broj ovih emigranata nezvanično je trenutno oko 20.000 i još se povećava: jednog jedinog dana sreo sam otpr. 20 karavana sa ukupno 200 osoba svih starosnih dobi. Najjače iseljavanje je iz okruga Plava, Gusinja, zatim sa područja Kolašina (između Pljevalja i Bijelog Polja), kao i samih Pljevalja”.¹⁵⁵ Glavni uzrok migracionog pokreta bila su nastojanja

¹⁵³ On iznosi da se Crna Gora “nalazi u težem položaju prema muslimanima u njenom delu Sandžaka nego mi prema našim. U crnogorskom delu Sandžaka je relativno više muslimana nego u našem. Rožajski kraj, Bihor, jedan pojas duž hercegovačke granice – to su skoro čisti muslimanski krajevi. Svi su ti krajevi – osobito Kolašin – nastanjeni najboljim muslimanskim življem, kome po svežini i otpornosti nema ravna nigde u oslobođenim oblastima ni našim ni crnogorskim.” M. Petrović, *Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka*, 245-246.

¹⁵⁴ Opšir. S. Bandžović, “Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz novopripojenih krajeva Srbije i Crne Gore u Tursku nakon Prvog balkanskog rata”, *Almanah*, br. 11-12, Podgorica, 2000, 87-117.

¹⁵⁵ Š. Rastoder, “Nekoliko dokumenata iz bečkih arhiva o pokršćavanjima i iseljavanju muslimanskog stanovništva iz oblasti koje je Crna Gora oslobodila u balkanskim ratovima 1912/1914”, *Almanah*, br. 41-42, Podgorica, 2008, 280, 283-285, 289-290.

crnogorske države da se “udržave” i “smire” novozauzete krajeve. Imanja odbjeglih konfiscirana su i dodjeljivana mještanima pod arendu ili doseljenim Crnogorcima.¹⁵⁶ Prosta logika pojedinca išla je dotle da su smatrali kako pređašnji vlasnik zemlje treba postati napoličar, a napoličar vlasnik posjeda. U protivnom, težilo se iseljavanju, što su priželjkivala i pogranična crnogorska plemena, decenijama u sukobu s muslimanskim stanovništvom iz kolašinskog i bjelopoljskog kraja.¹⁵⁷ Dosta muslimana iz novoosvojenih krajeva, naročito iz pljevaljskog, htjelo se iseliti u Bosnu, ali im to nije dozvoljeno. Vjerovatno je jedan od razloga bio i taj što crnogorske vlasti nisu željele, shodno prethodnim iskustvima, da oni budu blizu Crne Gore odakle bi mogli potraživati svoja prava. Mala Azija u tom pogledu bila im je sigurnija i mnogo dalja.¹⁵⁸

Politika potvrđuje da su “moć, sukob i borba” njeni osnovni pojmovi. “Političari od zanata”, navodi Milorad Ekmečić, u svojoj javnoj djelatnosti rukovode se interesima svoje zemlje, “a ne po ustanovljenim normama moralnosti”.¹⁵⁹ Vlade balkanskih država nastojale su kreirati monolitne nacije što je sužavalo prostor za postojanje etničkih, jezičkih

¹⁵⁶ Upor. B. Babić, “Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1912–1915”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3-4, Beograd, 1973, 165; 255-256; H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 153-156.

¹⁵⁷ Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, Beograd, 1979, 255-256.

¹⁵⁸ Milorad Jovanović, načelnik Prijepoljskog okruga, pisao je srpskom ministru unutrašnjih djela: “Crna Gora se nalazi u težem položaju prema muslimanima u njenom delu Sandžaka nego mi prema našim... Uticaj bosanskih muslimana, osvestio ih je, dao im izvesnog političkog smisla, ali ni malo nije ublažio njihovu mržnju prema nama. Nesumnjivo je da se radom njihovim uprava iz Sarajeva, najverovatnije posredno, preko onih musul. prvaka koji su paktirali sa bos. vladom... Njihovo modernije shvatanje pol. borbe ogleda se i u njihovoj živoj akciji protiv iseljavanja muslimana... I naši i crnogorski muslimani u Sandžaku gravitiraju prema Bosni, zbog toga, što ovaj kraj i jeste deo Bosne a i zbog toga što se naši muslimani osećaju osamljeni, jer ne mogu da stupe u kontakt sa staro-srbijanskim musul. stanovništvom s kojim nisu isto ni po duhu ni po jeziku. Zbog toga i gravitiraju prema većim muslimanskim celinama u Bosni. Političkim i nacionalnim držanjem bosanskih muslimana u mnogome se određuje držanje i naših muslimana u Sandžaku.” M. Petrović, *Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka*, 244-245.

¹⁵⁹ M. Ekmečić, “Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli”, *Filozofija i društvo*, III, Beograd, 1990, 170.

i vjerskih manjina.¹⁶⁰ Pozicija “drugosti” određuje se iz pozicija moći. Balkanski ratovi okončali su proces započet 1877–1878, eliminirajući osmansku upravu i transformirajući muslimane od većinske zajednice u manjine kojima će vladati hrišćanski vladari.¹⁶¹ Njihova su prava zanemarivana. “Svoje” muslimanske manjine stekla je, nevoljno, svaka balkanska država.¹⁶²

Na Balkanu je 1912–1913. do punog izražaja došla doktrina krvi i tla, zajedno sa svim segmentima ili instrumentima koji su je pratili.¹⁶³ Objavljujući vlastite izvještaje o zločinima tokom ratova, balkanske države, minimizirajući svoju odgovornost za njih, trudile su se da svojim nalazima umanje značaj očekivanog izvještaja Karnegijeve komisije.¹⁶⁴ Balkan je definitivno poprimio negativne karakteristike, nastao je termin “balkanizacija”. Od tada on simbolizira parcelizaciju većih političkih cjelina i međusobno konfrontirane oblasti, povratak primitivizmu, zaostalosti.¹⁶⁵ U nacionalnoj logici “idealno stanje države” bilo je, konstatira Thomas Schad, percipirano putem “identiteta” teritorije, suvereniteta nad njom, kao i preko uniformnog nacionalnog sastava

¹⁶⁰ Упор. В. Ортаковски, *Малцинства на Балканот*, Скопје, 1998, 203; С. Киселиновски-И. Ставови-Кавка, *Малцинствата на Балканот (XX век)*, Скопје, 2004, 67; K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, priredio F. Karčić, Tuzla, 2001, 117; Ž. Obradović, *Balkanski etnički mozaik: Manjinsko pitanje na Balkanu*, Beograd, 2014, 161-171.

¹⁶¹ B. Prpa, “Slom istorije i kraj dvadesetog veka”, *Danas*, Beograd, 7-8. august 1999; K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, 99; С. Киселиновски, *Етничките промени во Македонија (1913–1995)*, Скопје, 2000, 30-31.

¹⁶² K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: Prošlost i perspektive*, *Almanah*, br. 15-16, Podgorica, 2001, 82. Srbija je u mirovnom (“Carigradskom”) ugovoru s Portom u martu 1914. priznala određena prava muslimanskom stanovništvu. Ona je ovaj ugovor ratificirala, ali ga nije ozakonila. Nakon što je izbio Prvi svjetski rat, Srbija je objavila da taj ugovor prestaje važiti. V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, 80.

¹⁶³ R. Petković, *XX vek na Balkanu*, Beograd, 1996, 11.

¹⁶⁴ B. Stojić, *Pitanje ratnih zločina u balkanskim ratovima i njihova savremena interpretacija*, 24.

¹⁶⁵ “Balkanizam” je postao “sinonim za nered, nasilje i nesreću”, a “balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva”. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, 207.

stanovništva koje na njoj živi. Ovisno o situaciji i o hegemonij grupi, u nacionalnoj logici mahom nije bilo mjesta za “druge”.¹⁶⁶

Historija je višeznačan proces. Svi narodi imaju zasebne priče i različite datume u svojoj memoriji. Promišljanje sastavnica prošlosti treba se oslanjati i na Wilkinsonov moralni imperativ “povijesti svih skupina koje su u prošlosti bile oštećene ili ušutkane”. Stalna je potreba za kritički kompetentnim i uravnoteženim historiografijama koje vode računa i o iskustvima onih koji su “demonizirani ili ignorirani” kroz “mega priče”. Oduvijek je problematično interesno uvažavanje argumenata samo jedne strane, ignoriranje suprotnih rezultata i tumačenja. Zadatak nauke ostaje otkrivanje zaboravljenih ili nepoznatih segmenata prošlosti, preispitivanje ranijih znanja, uz izbjegavanje zamki redukcionizma, normiranosti i jednostranosti.¹⁶⁷ Temeljnije analize mogu otvoriti šire vidike za drugačija promišljanja, pri čemu se ne radi toliko o novim saznanjima, nego više o pomjeranjima akcenta, neideologiziranim i drugačijim uglovima promatranja.

Izvori i literatura

Arhivska grada

- Arhiv Srbije, Fond arhive Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije

Objavljeni izvori

- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, I, Beograd, 1998.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd, 1980.

¹⁶⁶ Razgovor o iseljavanju muslimanskog stanovništva u Tursku na portalu Algoritam, <https://thomasschad.wordpress.com/2019/07/22/interview-razgovor-algoritam/>

¹⁶⁷ D. Stojanović, “Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac”, *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009.

- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 1, Beograd, 1981.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. V, sv. 3, Beograd, 1986.
- Георгиев, В.- Трифонов, С., *Покръстването на българите мохамедани 1912–1913: Документи*, София, 1995.
- *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје, 1979.

Knjige

- Andrijašević, Ž. - Stanojević, Z., *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica, 2003.
- Avdić, H., *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stockholm, 1997.
- Bandžović, S., *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: Ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.–1923.)*, Sarajevo, 2013.
- Despot, I., *Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013.
- Đorđević, V., *Arnauti i veliki sile*, Beograd, 1913.
- Đurić, S., *Dnevnik pobeda. Srbija u balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd, 1988.
- Gleni, M., *Balkan 1804–1999*, I-II, Beograd, 2001.
- Елдѣров, С., *Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877-1945.*, София, 2004.
- Imami, P., *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd, 2000.
- Jezernik, B., *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo, 2000.
- Kazimirović, V., *Crna ruka*, Kragujevac, 1997.
- Киселиновски, С., *Етничките промени во Македонија (1913–1995)*, Скопје, 2000.

- Klark, K., *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, Smederevo, 2014.
- Кочан, И., *Битка за Македонија: турската историографија за Балканските војни 1912–1913, со посебан осврт за Македонија*, Скопје, 2010.
- McCarthy, J., *Death and Exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims: 1821–1922*, Princeton, 1996.
- *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, priredio F. Karčić, Tuzla, 2001.
- Pavlović, S., *Istorija Balkana*, Beograd, 2001.
- Stojanović, D., *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010.
- Todorova, M., *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999.
- Тодоровски, Г., *Македонија по распарчувањето 1912/13–1915*, Скопје, 1995.
- Тодоровски, Г., *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија: Со посебен осврт врз исламизираниите Македонци*, Скопје, 2001.
- Троцкий, Л., *Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война*, Санкт-Петербург, 2011.
- Tucović, D., *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd, 1980.
- Zundhausen, H., *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008.

Članci

- Avdić, A., “Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. juli 1938. godine)”, *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar, 1985.
- Babić, B., “Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd, 1978.

- Bajrami, H., “Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova”, u: B. Cana-C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, Beograd, 1996.
- Bandžović, S., “Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912.–1941.)”, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo, 2003.
- Bandžović, S., “Balkanski ratovi i muhadžirski pokreti (1912–1913)”, *Pregled*, br. 1, Sarajevo, 2012.
- Благоева, Е., “За имената и преименуванията на българите мюсюлмани (1912–2000)”, u: “*Възродителният процес*” *памет и заличаване*, Тематичен сборник на списание “Либерален преглед”, Берлин, 2019.
- Burzanović, S., “Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima, zločinima i pokrštavanju muslimana 1912–1913. godine”, *Almanah*, br. 25-26, Podgorica, 2004.
- Degan, V., “Međunarodno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije”, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo, 1972.
- Dimon, P.- Žoržon, F., “Umiranje jednog carstva (1908–1923)”, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd, 2002.
- Гришина, Р. П., “Болгария на пути к войне и Болгарский земледельческий народный союз”, u: *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в.*, Санкт-Петербург, 2011.
- Гришина, Р. П., “Военные корреспонденты Васил Коларов и Лев Троцкий о Балканских войнах 1912–1913 гг.”, u: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати*, Москва, 2014.
- Гюдуров, Д., “Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)”, *Годишник на департамент “История” НБУ*, т. II, София, 2007.

- Hasanović, A., “Rasprave o vjerskom i nacionalnom identitetu u časopisima štampanim arebicom”, *Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLII/2012, Sarajevo, 2012.
- Jovanović, V., “‘Rekonkvista Stare Srbije’: O kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu”, u: *Figura neprijatelja: Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015.
- McCarthy, J., “Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)”, *Glasnik*, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo, 1999.
- Мехмед, Х., “Помаците в периода 1912–1923”, u: *“Възродителният процес” памет и заличаване*, Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“, Берлин, 2019.
- Petrović, M., “Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka”, *Mileševski zapisi*, br. 2, Prijepolje, 1996.
- Рамчиловиќ, З., “Балканските војни 1912–1913 година и последиците од нив, со посебен акцент врз Бошњациите во Македонија”, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 1-2, Скопје, 2015.
- “Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912–1913”, *Znakovi vremena*, br. 11, Sarajevo, 2001.
- Simić, P., “Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije”, *Balkanske sinteze*, br. 3, Niš, 2014.
- Stojić, B., “Pitanje ratnih zločina u balkanskim ratovima i njihova savremena interpretacija”, *Sineza*, br. 2, Banjaluka, 2022.
- Стоянова, П., “Покръстването на българските мюсюлмани”, *Анамнеза*, кн. 3, София, 2006.
- Svirčević, M., “Propaganda protiv Srbije za vreme balkanskih ratova i posle njih 1912–1914. godine”, *Letopis Matice srpske*, sv. 3, Novi Sad, 2013.

- Тимофеев, А. Ю. - Живанович, М., “Можно ли рассматривать доклад Комиссии Карнеги о причинах и ведении Балканских войн 1912–1913 гг. как исторический источник”, *Славянский альманах*, вып. 1–2, Москва, 2017.
- Томов, С., “Покръстването на българите мохамедани през 1912-1913 г. Историографски проблеми”, *Годишник на Асоциация “Онгъл”*, т. 19, София, 2021.
- Trocki, L., “Pred istorijskom granicom. Balkan i balkanski rat”, *Ljetopis*, Zagreb, 2022.
- Vileže, A., “Pjer Loti i balkanska Evropa”, *Stvaranje*, br. 8-10, Podgorica, 1995.
- Zirojević, O., “Kosovo u kolektivnom pamćenju”, u: *Srpska strana rata*, Beograd, 1996.
- Zečević, N., “Analiza izvještaja međunarodne istražne komisije Karnegijeve zadužbine za mir o balkanskim ratovima, 1912–1913”, *Glasnik Odjeljenja humanističkih nauka CANU*, br. 3, Podgorica, 2016.
- Зографски, Д., “Големите сили на Балканот во почеткот на XX век (1900–1914)”, *Гласник*, бр. 2-3, Скопје, 1970.